

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

HAREZM TARİHİ (XIII. – XVI. YY.)

Doktora Tezi

Osman ÇIRAK

Ankara,2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

HAREZM TARİHİ (XIII. – XVI. YY.)

Doktora Tezi

Osman ÇIRAK

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK**

Ankara,2026

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

HAREZM TARİHİ (XIII. – XVI. YY.)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Üçler BULDUK

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Prof. Dr. Üçler BULDUK
- 2- Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
- 3- Prof. Dr. Orhan DOĞAN
- 4- Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ
- 5- Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan ÇAKIR

Tez Savunma Tarihi

12.01.2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Üçler BULDUK danışmanlığında hazırladığım “**Harezmi Tarihi (XIII. – XVI. Yy.) (Ankara.2026)**” doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

04.02.2026

Osman ÇIRAK

ÖNSÖZ

Tarih araştırmalarında mekân, sadece olayların geçtiği yer olmanın ötesinde insan davranışlarını belirleyen, ortak hafızayı şekillendiren bir unsur olarak kayda değer bir anlam taşır. Harezm, birbiri ardına bölgeye nüfuz eden Türk ve Türk-Moğol hanedanları bozkır tipi bir yönetimden, sulu tarımla iştibal eden popölasyonların yönetimine dönüştüren bir niş olarak klasik dönem boyunca faal kalmıştır.

Harezm, ilk bakışta Kızılıkum ve Karakum çölleri arasında izole bir vaha izlenimi doğurur, fakat tarihi tanıklar, modernite öncesi bölgenin Kıpçak Bozkır, Kafkasya, Horasan ve Maveräünnehir arasında ticari bir kavşak olarak etkinliğine dair belgelerle, bu ilk izlenimi bir çırpıda ortadan kaldırır.

Harezm'e dair modern zamanlardaki araştırmalar, Rusya'nın bölgeyi ilhakına giden süreçle çeşitlenmiştir. Bölge, XX. Yüzyıl başında dini metinler ve filolojik varsayımlar üzerinden Aryan anavatanı tartışmalarına konu olur. II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ise Harezmşahların, Moğolların önünde Ruslarla birlikte Avrupa medeniyetini Moğollara karşı korumak için (Tıpkı Sovyetlerin Avrupa'yı Almanlardan kurtarması gibi) ön cephede mücadele etmesiyle söz konusu olur hale gelmiştir. Harezm, hep bir bağlamın dolaylı nesnesi olarak ele alınır.

Tezimizde Moğol Öncesi-Sonrası Harezm'i kaynakların sınırlarını zorlamadan, olabildiğince genellemelere başvurmadan ortaya koymaya çalıştık.

Tez sürecinde kaynakların belirlenmesi ve ulaşımında desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Üçler BULDUK'a, gerekli yönlendirmeler için zamanını ayıran Prof. Dr. Orhan DOğAN'a ve her zaman yanımda olan değerli eşim Tuğba ÇIRAK'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ	1
1. Harezm Bölgesi Tarihine Dair Kaynakların Tanıtımı.....	3
1. BÖLÜM: XIII. YÜZYILA KADAR HAREZM	17
1.1 Harezm Yer Adı	17
1.2 Kelteminar Kültürü	20
1.3 Tunç Çağı Tazabagyab Kültürü	24
1.4 Harezmliler ve Harezm Bölgesi'ne Dair İlk Rivayetler	26
1.5 Harezm'in Emevilere İlhakı	46
1.6 Harezm'de Memunîler, Altuntaş oğulları ve Selçukluların Ortaya Çıkışı	52
1.7 Yâkût el-Hamevî'ye Göre Moğol İstilasî Öncesi Harezm.....	63
1.7.1 Harezm'in Merkezi.....	75
1.7.1.1 Kat-Fil-Mansura.....	76
1.7.1.2 Ürgenç	80
1.7.1.3 Harezm'in Müstakbel Merkezi	81
1.7.2 Harezm Sınırlarındaki Meskûn Yerler.....	82
2. BÖLÜM: MOĞOL İSTİLASI DEVRİNDE HAREZM	93
2.1 Cengiz Han ve Harezmşah İlişkilerinin Başlangıcı	93
2.2 Ürgenç'in Düşüşü	96
2.2.1 Cuci Ulusu Hâkimiyetinde Harezm	98
2.3 Pegolotti'nin <i>La Pratica della Mercatura</i> 'sında Ürgenç	101
2.4 Kutlug Temür Devri	103
3. BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİ ve XVI. ASIRDA HAREZM.....	108
3.1 Emir Timur ve Halefleri Döneminde Harezm	108
3.1.1 Emir Timur'un Ölümü ve Şahruh'un İktidarında Harezm	111
3.2 Harezm'in Tekrar Timurlu İdaresine Geçmesi	114
3.3 Anthony Jenkinson'un Buhara Yolculuğu ve Harezm	115
SONUÇ	121

KAYNAKÇA	131
EKLER.....	141
Ek 1- 1331 Tarihli Yuan İdari Haritası.....	141
Ek 2- Sağ Yaka (Sağ Kıyı) Harezm'inin Antik Sulama Arazilerinin Tarihsel Dinamiği .	142
Ek 3- Rusya, Moskova (Moskofya) ve Tatar Ülkelerinin Tasviri.....	143
Ek 4- Maveraünnehrin hâvî olduğu memleketlerin ve tevâb'î yerlerinin resmidir.	144
Ek-5 Timur, Çağataylılar ve Cuci Ulusu	145
ÖZET.....	146
ABSTRACT	147

KISALTMALAR

Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Enst.	: Enstitü
fas.	: Fasikül
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Türksoy	: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Harezmi'nin uzun tarihini ele almak, her şeyden önce kaynakların bizi ne kadar ileri taşıyabileceğini soğukkanlılıkla tartmayı gerektirir. Bölgenin siyasî, kültürel ve toplumsal oluşumları, Orta Asya tarihinin büyük kırılmalarına eşlik eden bir süreklilik izlenimi uyandırır da, elimizdeki malzeme bu izlenimin pek çok noktasında kesintiye uğrar. Eski çağlardan modern döneme uzanan çizgide, Harezmi'ye ilişkin bilgilerimiz kimi zaman son derece ayrıntılı, kimi zaman da neredeyse tamamen suskundur. Bu yüzden, bölgenin tarihini takip ederken kaçınılmaz biçimde bir tür epistemik alacakaranlıkta yol alırız, elimizdeki veriler hem çok şey söyler hem de sürekli bir eksiklik hissi bırakır.

Bu belirsizliklere rağmen, Harezmi'nin tarihsel rolü bir rastlantı olarak görülemez. Ahamenişlerden itibaren bölgenin siyasî merkezlerle kurduğu ilişkiler (ki Harezmi bölgesi diye bildiğimiz Aral deltası ve yakın çevresi ile ne kadar örtüştüğü tartışmalıdır), coğrafi konumunun sunduğu imkânlarla birleşerek onu İran iç havzaları, Aral çevresi ve daha kuzeydeki bozkır dünyası arasında adeta bir eklem noktası hâline getirmiştir. Ne var ki bu eklemleme düz bir çizgide ilerlememiştir: kimi dönemlerde Harezmi, uzak merkezlerin egemenlik iddialarını kabullenmiş görünür; kimi dönemlerde ise kendi iç dengelerinin ürettiği siyasî dinamizme yaslanarak bağımsız bir hattı korumuştur.

Erken İslâm döneminden itibaren tablo daha da karmaşık bir hâl alır. Arap fetihlerinin bölgeye ulaşmasıyla birlikte, hem siyasî otorite hem de kültürel aidiyet açısından yeni bir döneme girilir. Ancak bu süreç ne ani ne de tek yönlüdür. Kaynakların bize aktardığı kadarıyla, yerel hanedanlar, iç rekabetler ve toplumsal huzursuzluklar çoğu zaman dış müdahalelerle iç içe geçmiştir. Kutaybe b. Müslim'in seferi, bu karmaşanın belirgin örneklerinden biridir; fakat hadiselerin arkasındaki

toplumsal gerilimleri anlamak, elimizdeki sınırlı rivayetler nedeniyle her zaman mümkün olmaz. Bu yüzden, erken İslâmî Harezm tarihini değerlendirirken “olanı” değil, çoğu zaman yalnızca “söylenenin izin verdiği kadarını” görebiliriz.

İslâmî dönem ilerledikçe, Harezm yalnızca bir ticaret güzergâhı veya bir sınır bölgesi değil, aynı zamanda ilmî üretimin yoğunlaştığı bir merkez olarak da karşımıza çıkar. Matematik, astronomi, tarih yazımı ve filoloji gibi farklı alanlarda ortaya çıkan şahsiyetler, bölgenin entelektüel kapasitesinin kendiliğinden belirmediğini, aksine yüzyıllara yayılan birikimlerin sonucu olduğunu gösterir. Yine de bu entelektüel yükselişin arka planına dair bilgimiz sınırlıdır; elimizdeki biyografik kaynaklar çoğunlukla kişileri anlatır, fakat bu kişilerin beslendiği yerel kültürel çevre hakkında çok daha az şey söyler.

Bu çerçevede Harezm’in siyâsî tarihi, özellikle Moğol fetihleri sonrasında, tekrar ve tekrar yeniden şekillenir. Altın Orda, Çağatay ulusu, Timurîler ve nihayet Arapşahîler ile Kongratlar dönemlerinde bölge, farklı güç odakları arasında yer değiştiren fakat yine de özgün kimliğini bütünüyle yitirmeyen bir yapı sergiler. Ancak bu dönemlerin her birine ilişkin anlatılar parça parçadır hem İslâmî tarihçiler hem de modern araştırmacılar, çoğu zaman bölge dışı kaynaklara dayanmak zorundadır. Bu da, anlatılan tarihle yaşanmış tarih arasındaki mesafenin dikkatle gözetilmesini gerekli kılar.

Harezm’in tarihini ele almak, yalnızca bir bölgenin kronolojik gelişimini izlemek değildir. Aynı zamanda, kaynakların neyi söylediğini, neyi söyleyemediğini ve hangi sessizliklerin tarihsel olarak anlamlı olabileceğini ayırt etmeyi gerektiren bir entelektüel çabadır. Tezimiz, tam da bu nedenle, kesin hükümlere yaslanmaktan çok, mevcut bilginin sınırlarını görünür kılmaya odaklanmaktadır.

1. Harezm Bölgesi Tarihine Dair Kaynakların Tanıtımı

Harezm'in arkeolojik devirleri M.Ö III. Binyıl dönemecinde Neolitik Kelteminar Kültürü ile başlamaktadır. İslamiyet öncesi döneme dair bilgiler büyük ölçüde Arkeolojik verilerle zenginleşmiştir. Sergey Pavloviç Tolstov'un etnografik materyaller toplamak için çıktığı bilimsel gezilerinde arkeolojik kalıntılara rastlaması sonucu başlayan Aral Gölü çevresindeki arkeolojik kazılar¹, Sovyet arkeolojisinin binin üzerinde arkeolojik alan belirlemesi ve yüz civarı kazı gerçekleştirmesiyle Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılına değin devam etmiştir. 1976 yılında Tolstov'un ölümü sonrası kazılar M. A. Itina ve B. A. Vinogradov tarafından idare edilmiştir.² Post-Sovyet Dönemde ise Harezm Bölgesi'nde Karakalpak-Avusturalya Kazısı devreler halinde gerçekleştirilmektedir.

Harezm ismine en eski *Avesta*'nın *Mihr-Yaşt* kısmı ile I. Darius'un *Behistun Yazıtları*'nda rastlanmaktadır.³ *Bundahišn*'de Aral Gölü ve kutsal ateşin bölgeden taşınması ile ilgili bölümler yer almaktadır.⁴ Herodot, Büyük Daryuş ve Kserkses'in

¹ Tolstov, S. P. *Drevniy Khorezm: Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1948.

² Irina Arzhantseva, (2015) “The Khorezmian Expedition: Imperial Archaeology and Faustian Bargains in Soviet Central Asia”, *Public Archaeology*, sy. 14:1, s. 5-26.

³ Rapoport, Yuri Aleksandrovich, vd. “Chorasmia”, *Encyclopaedia Iranica*, 2011, c.V, fas. 5, ss. 511-520.

⁴ *The Bundahišn*, ed.-çev. Domenico Agostini-Samuel Thrope, Oxford University Press. New York 2020.

ordu birlikleri arasında Harezmleri de saymaktadır.⁵ Strabon XI. Kitabında Harezmlerin kabile ilişkilerine ve akrabalıklarına yer vermektedir.⁶

Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında Semerkand'da (Marakanda) bulunduğu sırada Harezim Kralı'nın ziyareti hakkında Flavius Arrianus'un *Aleksandrou Anabasis* (İskender'in Seferleri) isimli eserinde bilgi verilmektedir.⁷

Harezim'in Arap yayılması sonrası durumu hakkında bilgiler tarih ve coğrafya kitaplarıyla çeşitlenmektedir. Bunlar bazen kaçınılmaz olarak da birbiri ile iç içe geçmiş durumdadır. Arapça ve Farsça kaynaklar ağırlık kazanmaktadır. Arapça XIII. Asra değin ağırlığını Farsçaya nispetle daha ziyade hissettirmektedir. İslam'ın yayılma dönemi ile genelde de bu iki ilmin gelişmesinin paralel olduğu görüşü Harezim bağlamında bir istisna kaydetmemektedir. Coğrafya eserleri çoğu zaman birbirini tekrar eder durumdadır. Fakat bölgeyi ziyaret yazarların eserleri verdiği ayrıntılar ile bölge hakkındaki tasavvurumuzu renklendirmektedir.

El-Âsâr el-Bâkiye: Kât doğumlu olan büyük alim Birûnî, Harezim idaresindeki Al-i Afrig ve Memunilerle yakın ilişkiler içinde bulunmuştur. Harezim'in Gazneli Sultan Mahmud hakimiyetine geçmesinden ölümüne değin Gazne sarayı çevresinde kalıp çalışmalarını sürdürmüştür. *El-Bâkiye*'de Afrigî Hanedanı, Harezim'in Kuteybe b. Müslim tarafından işgali sonrasında bölgenin yerel halkı Harezimlilerin başına gelenler, kültürleri, tarihlendirme biçimleri, kutsalları festivalleri ve bir takım dil yadigarlarına yer vermiştir. Harezim'de döneminde yaşayan dinler hakkında verdiği bilgiler bölgenin

⁵ Herodotus, *The Histories*, Harper & Brothers, Publishers, New York 1859.

⁶ *The Geography Of Strabo*, c. V, çev. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge 1961.

⁷ Arrian The Nicomedian, *The Anabasis Of Alexander*, çev. Edward James Chinnock, Hodder And Stoughton, Londra 1884.

kültür tarihi açısından önemlidir. Harezmşahların Türklerle ilişkileri hakkında da bazı bilgilere rastlanmaktadır.⁸

El-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir: Birûnî, gemoloji ve metalürji üzerine eserinde Harezm bölgesine dair bazı yerleşimler, komşu Oğuzların Harezmşahlar için yaptığı bazı ilaç ve tedavi uygulamaları, Memunîlerin Samani ve Karahanlılarla yaptığı alışverişler hakkında ayrıntı bilgiler sunmaktadır.⁹

Târih-i Beyhakî: İsmi üzerinde çeşitli tartışmalar olan eserin müellifinin ismiyle anılması yaygınlık kazanmıştır. Gazneli sarayının mutemet katiplerinden olan Ebu'l-Fazl uzun süre Gazne bürokrasında önemli görevler ifa etmiştir. Eseri zamanımıza baş ve sonu eksik olarak ulaşmıştır. Memunîler, Harezm'in Gazne idaresine ilhakı, Altuntaş ve oğulları, Selçukluların zuhuru gibi konulara eserinde yer vermiş olması çalışmamız açısından önem taşımaktadır. Ebu Reyhan Birûnî'nin *el-Musâmere fî Ahbârî Hârezm* isimli zamanımıza yetmeyen eserinden istifade etmiş olması, *Târih-i Beyhakî*'nin Harezm tarihi açısından kıymetini artırmaktadır.¹⁰

Fütûhu'l-Buldan: Abbasi sarayına ve birkaç nesil Abbasi halifeleriyle yakın ilişki içerisinde olan Belâzürî eseriyle Harezm'in ele geçirilmesine ve Arapların bölgedeki faaliyetlerine açıklık getirmektedir. Saraya yakın bir şahsiyet olması hem Abbasi siyasetine birinci elden şahit olması hem de resmi kaynaklara doğrudan

⁸ Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

⁹ Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (El-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, çev. Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara 2017.

¹⁰ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 2019.

ulaşabilmesini sağlamıştır. Afrigiler ile Arap Horasan vali ve komutanlarının ilişkilerine dair verdiği bilgiler çalışmamız açısından önem taşımaktadır.¹¹

Surât el-Arz: Nusaybinli İbn Havkal – *Surât el-Arz* isimli eseri X. Yüzyıl coğrafya kitapları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Küçük yaşlarda elde ettiği kitapları okuyarak seyyah ve tüccarlardan aldığı haberlerle mukayese etmiştir. Daha sonra yaptığı seyahatler neticesinde edindiği bilgileri de terkip ederek eserini oluşturmuştur. Horasan ve Mâverâünnehir’i de bizzat gezip görmüştür. Eseri koordinatlar ve iklim sistemini kullanmadığı için seyahatname türüne yakındır. *Surât el-Arz*’ın yazdığı dönemde Abbasi Devleti çökmekte, Mâverâünnehir’de ise Samanîler hüküm sürmekteydi.¹²

El-Rihle: İbn Fadlan’ın Abbasi Halifesi Muktedir Billah’ın Bulgar Hanı İlteber Almış’a 922 Yılında gönderdiği misyonda şahit olduklarını rapor ettiği seyahatname türündeki eseridir. İbn Fadlan’ın İslam coğrafyası dışına çıktığı yer sınır bölgesi Harezm’dir. Eseri Harezm’in gerek Samanî ve Abbasiler gerekse çevredeki Türk kavimleri açısından işlev ve önemine dair veriler sağlamaktadır.¹³

Hudûdü’l-Âlem: 982/983 (h. 372) yılında kaleme alınmış olan eserin yazarı malum değildir. Rus şarkiyatçı A. G. Tumansky, Uluğ Beg’in Dört Ulus isimli eserini ararken Buharalı Gulpâyâni tarafından üç kitaptan oluşan bir mecmua halinde hediye edilmiştir. Tumansky başta olmak üzere V. V. Barthold, V. Rosen, Menuçehr Stude gibi birçok tarihçinin çalışmalarında kullanılmış ya da üzerinde çalışılmıştır. İlk kez Sovyet

¹¹ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, çev Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

¹² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

¹³ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

Bilimler Akademisi tarafından 1930 yılında neşredilmiştir. Harezmi şehirleri, bu şehirlerin Türk kavimleri açısından önemi, Harezmi bölgesinin Hazar ve Oğuzlar ile münasebetleri hakkında vermiş olduğu bilgiler kıymetlidir.¹⁴

Takvim'ül-Buldan: İmadeddin Ebü'l-Fidâ, Selahattin Eyyubi'nin ağabeyi Şehinşah'ın soyundan gelen Memlûk Dönemi Hama hakimidir. İtibarlı bir kumandan olan İmadeddin aynı zamanda sanat ve ilim hamisidir. Kendisi de sanat ve ilmin çeşitli dallarında vukûfiyetinin yanı sıra tarih ve coğrafya alanlarında eser vermiş bir müelliftir. *Takvim'ül-Buldan* isimli eserini örfi iklimlere göre tasnif ettiği eserinde XXVII. İklimde Harezmi hakkında bilgi vermiştir.

Murûc ez-Zeheb: Ali b. Hüseyin Mesudî, Bağdat'tın Mesude mahallesinde doğmuş (893-94) tahsilini de Bağdat'ta görmüştür, Kuzey Afrika'da Kahire'de vefat etmiştir (956-57). Üslup konusundaki düzensizliği nedeniyle eserleri çok fazla rağbet görmediğinden günümüze iki eseri ulaşmıştır. *Murûc ez-Zeheb* isimli eseri Horasan ve Hazar çevresini bizzat gördüğü için önem taşımaktadır. Eserinin genel olarak önemi, diğer yıl yıl aynı olayları nizami bir şekilde ele alan İslam tarihçileriyle mukayese edildiğinde, bu yönünden kaynaklanmaktadır. Fakat itinalı seyahat notları tutan bir yazar değildi.¹⁵

Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf: Mesudî'nin bir diğer eseridir. Burada akarsu ve göller ile ilgili verdiği bilgiler içinde Aral Gölü, Amuderya hakkında malumat yer almaktadır. Harezmi ile Aral Gölü arasındaki gemi trafiğine değinir. Amuderya'nın mecrası hakkında bilgi verir bu bilgiler arasında Aral Gölü'nün Hazar Denizi'ne

¹⁴ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman;

Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

¹⁵ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

dökülmesine kabilinden yanlışlara da rastlanmaktadır. Amuderya'nın da Hazar denizine döküldüğünden bahisler vardır. Mesudî'nin Araplar dışındaki kavimlere karşı ilgisi ayırt edici bir özelliğidir. Yukarıda değindiğimiz yanlış malumatların Antik Yunan coğrafi önkabullerinden etkilendiği intibai yaratmaktadır.¹⁶

Âsarü'l-bilâd: Zekerîyyâ Kazvinî'nin Harezm'e dair vermiş olduğu malumat içerisinde Türkler ve Harezm idaresinin ilişkileri, Harezm'e Türk ülkelerinden gelen meta ve Afrigî hanedanının Tahran civarıyla münasebetlerine dair kısa fakat ilginç detaylara rastlanmaktadır. Hezaresp, Hivak, Cürcaniye gibi Harezm'e bağlı yerlere eserinde ayrı başlıklar halinde yer vermiştir.¹⁷

Cihannâme: Sultan Muhammed Harezmşah'a (1220-1221) Muhammed b. Necîb Bekran tarafından sunulan Cihannâme'nin 1208/1209 (h. 605) yılında yazıldığı düşünülmektedir. Harezm bölgesinde yazılan türünün yegâne örneğidir. Amuderya'nın mecrası ve Aral Gölü hakkında verdiği bilgiler Harezm coğrafyası ve bölgenin toponomi ve kültür tarihine dair bilgiler içermektedir.¹⁸

El-Kâmil Fi't-Tarih: İzzeddin İbnü'l-Esîr'in meydana getirdiği, İslam tarih yazımında kapsam ve usul bakımından en meşhur eserdir. El-Kâmil Erdeşir'in Harezm'e gidişi hakkındaki efsanevi rivayetlerden başlayarak Harezm Tarihi'ne dair

¹⁶ Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

¹⁷ Zekerîyya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dar Sadr, Beyrut ts.

¹⁸ Muhammed b. Necîb Bekrân, *Cihannâme*, çev. Meryem Doygun, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

bilgi vermeye başlamaktadır.¹⁹ İslam ordularının Basra valisi Abdullah b. Âmir'den başlayarak Horasandaki faaliyetleri ve Harezm ilgilendiren hadiseleri nakletmektedir.²⁰ Mâverâünnehr ve Harezm, Araplar tarafından Horasan'ın bir parçası olarak görülmüş ve buradan yönetilmiştir. İslam coğrafyacıları da bu bölgeleri Horasan'ın alt başlığında incelemişlerdir. İbnü'l-Esîr eserinde Horasan Valisi Selim b. Ziyad'a karşı bu iki bölgenin beylerinin aralarında barış akdetmesi, Yezid b. Mühelleb'in Harezm'e düzenlediği gazalar hakkında bölge tarihini aydınlatmaktadır.²¹ Hazar ordusunda görev alan Harezmli Türk komutanların Türklerden oluşan ordularıyla Ermenistan ve Tiflis'e sefer düzenleyip Arapları mağlup etmeleri, Harezm'e atanan Arap valiler²², Samanî ve Tahirîlerin Harezm ile alakaları²³, Harezmli Müslümanların Hazarlarla dini ve askeri ilişkileri²⁴ İbn'ül Esîr'in naklettiği rivayetler arasındadır. *El-Kâmil*, Harezm'de Memunîlerin Al-i Afrig'i ortadan kaldırması, Gazneli Sultan Mahmut tarafından Harezm'in ilhakı, Gazneli Mesut'un Harezm idaresine Şahmelik'i getirişi ve

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, c. I, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. III, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, c. IV, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Yunus Apaydın, c. V, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. VII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, c. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

Selçukluların Harezm'deki mücadeleleri Harezm'in Türk ve İslam tarihinde belirleyici bir dönemi aksettirmektedir.²⁵ Harezm'de Berk Yaruk dönemi çıkan karışıklıklar, Sultan Alparslan'ın öldürülmesi, Sultan Sencer ve Harezmşah Atsız arasında Harezm'in statüsü üzerinden yaşanan sorunlar²⁶ Harzemşahların istiklali, Karahıtayların zuhuru²⁷ Cengiz Han'ın ortaya çıkışı, Harezmşahların inkırazı İbn'ül Esîr'in kaydettiği olaylar arasındadır.²⁸

Mu'cemü'l-büldân: Harezm halkı, şehirleri ve kültürü hakkında en ayrıntılı orijinal malumatı haiz eserdir. Müellifi, bir Rum mühtedi azatlı bir köle olan Yâkût el-Hemevî 1219 yılında Moğol fütuhatının arifesinde bölgeyi ziyaret etmiştir. Dolayısıyla Moğol fütuhâtı öncesi Harezm'e dair en güncel veriler Yâkût'un eserinde yer almaktadır. Yer isimleri sözlüğü olarak ansiklopedik türde yazılsa da tekrar edilegelmiş iktibaslarla iktifa edilmeyip güncel seyahatlerde edinilen bilgilerin aktarılmış olması esere değer katmaktadır.²⁹

²⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın, c. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın, c. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın, c. XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

²⁸ *The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period from al-Kâmil fi'l-ta'rîkh. Part 3- The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace*, çev: D.S. Richards, Routledge, New York, 2016.

²⁹ eş-Şeyh el-İmam Şihâbüddîn Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bagdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. II-III., Dâru İhyâi't Tûrasi'l Arabî, Beyrut 1979.

Manghol-un Niuça Tobça'an: Yazarı bilinmeyen eser Moğol tarih yazımının yerel numunelerinden olup Moğol ordularının Harezm'e yaptıkları saldırıları dair bölümleri ve bölgeye ait yer isimleri çalışmamızın kapsamına dahildir.³⁰

Tarih-i Cihan Güşa: Selçuklu, Harezmşah idaresinde mali ve idari önemli mevkilerde bulunmuş Cuveynî ailesinin bir ferdi olan Alaaddin Ata Melik Cuveynî'nin babası ve kendisi Moğol fütuhâtı sonrasında ve İlhanlı Devleti'nin inkişafı sürecinde önemli vazifeler almıştır. Hayatının on yılını Karakurum'a yolculukla geçirmiş bir müstesna şahsiyettir. Eseri Moğol İran'ında tarih alanında döneminin en kıymetli eseridir. Gerek Harezm'in Moğollar tarafından ele geçirilmesi, gerekse Harezmşahlara ait kısımlar çalışmamız açısından önem taşımaktadır.³¹

Câmiu't-Tevârîh: Reşidüddin Fazlullah'ın meşhur eseri, Harezmşahlar, Karahıtaylar ve Cengiz Han'ın Türkistan Seferine dair kısımlar ile Mönke Kağan devrinde Türkistan genelinde Harezm özelinde yapılan ihya çalışmaları, Mahmut Yalavaç'ın oğlu Mesut Bey'in görevlendirilmesi hakkında verilen bilgiler Harezm bölgesinin tarihini doğrudan ilgilendirmektedir.³²

Târih-i Güzide: Reşidüddin Fazlullah'ın yakın çevresinden Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî kendi zamanına kadar umumi bir eser meydana getirmiştir. Eserin Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar ve bilhassa İran Moğollarına ait kısımları çalışmamız bağlamında önem taşımaktadır. Cengiz Han ahfadının ülke taksimatındaki yeri ve aralarındaki mücadelelere ait kısımlar Harezm bölgesinin de durumunu ilgilendirmektedir. Altın Orda, Çağatay Ulusu ve İlhanlılar arasındaki mücadelelerde

³⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2019.

³¹ Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Ankara 2013.

³² Reşiddudîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh*, Neşr-i Elborz, Tehrân 1373.

Hazar'ın doğusunda gerçekleşen hadiseler ile ilgili kısımlar Harezmi bölgesini ilgilendirmektedir.³³

Tarih-i Olcaytu: İlhanlıların Çöküş dönemi tarihçilerinden Abdullah b. Ali Kâşânî İlhanlı Devleti'nin (1256-1344) tarihleri arasındaki dönemine dair olayları içeren eserinde, Olcaytu'nun son yıllarında Altın Orda ve İlhanlılar arasında Harezmi üzerinden yaşanan problemlerden bahsetmesiyle çalışmamıza kaynaklık etmektedir.³⁴

Makhtebhanuth Zabihne: Süryani tarihçi Bar Hebraeus (İbnü'l-İbrî = Gregory Ebu'l-Ferec) Selçuklular, Gazneliler³⁵, Harezmişahlar ve Moğolların Harezmi ile ilişkili vakıalarına yer vermesi sebebiyle araştırmamızı ilgilendirmektedir.³⁶

Tabakât-ı Nâsirî: Delhi Türk Sultanlığı çevresinde nüfuzlu bir ulema olan müellifin Moğolların saldırısına maruz kalan şehirlerde bulunmuş olması esere kıymet kazandırmaktadır. Cûzcânî'nin Karahıtaylar'ın Harezmi'i haraçgüzâr haline getirmesi ve Çengiz Han'ın Mâverâünnehir ve Horasan'daki fütuhâtına dair verdiği kayıtlar

³³ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

³⁴ Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

³⁵ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, c. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

³⁶ Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.

içerisinde Harezmi dair kısımlar çalışmamız özelinde muteberdir. Harezmi halkı ve şehrin tahribine dair verdiği bilgiler bölgenin tarihine açıklık getirmektedir.³⁷

Zafernâme: Yezdî'nin Zafernâmesi, Nizamüddin Şamî'nin adaş eserine nispetle Harezmi'deki Kongrat Sufi Hanedanı'nın iç ve dış ilişkilerine yönelik daha sarîh bilgiler içermektedir. Harezmi'e bağlı yerleşim yerleri ve mevkiiler hakkında daha fazla bilgi içermektedir. Harezmi'in Cuci ve Çağatay ulusları arasındaki çekişmeli durumunu vurgulamaktadır. Ayrıca Emir Timur öncesi Çağatay Hanlığı'nın Harezmi'e yönelik girişimlerine dair kısa veriler sunmaktadır. Harezmi'de Emir Timur tarafından gerçekleştirilen yıkım ve tekrar imarı, ahalinin tehcir edilmesi gibi konular, bölgenin tarihi açısından gayet mühimdir. D. Ahsen Batur çevirisi bölgenin tarihi yerleşim yerlerinin günümüzdeki konum ve durumlarına açıklık getirmekle Emir Timur ve Türkistan'ın umumi tarihine büyük katkı sağlamıştır.³⁸

Acâibu'l-Makdur: Emir Timur dönemi muhalif tarihçilerinin başlıca temsilcilerinden İbni Arapşah (1389-1450), eserinde Harezmi Sufi Hanedanı ile Timur'un siyasi ve ailevi ilişkilerine dair verdiği bilgiler kıymetlidir. Timur'un Harezmi Seferleri ve Harezmi ele geçirildikten sonra bölgeye yapılan bazı Moğol kabilelerinin iskanına dair verdiği bilgiler bölgenin karakteri ve etnik yapıya dair veriler sunmaktadır. Harezmi halkının zevkleri ve kültür düzeyine dair verdiği bilgiler ile diğer şehirlerin eşrafiyla mukayesesi umumi bir tablo çizmektedir. D. Ahsen Batur çevirisi Arapça

³⁷ Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

³⁸ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

coğrafya ve tarih literatüründen ilgili mevzularda, dipnotlarda verdiği iktibaslarla eserin kapsam ve muhtevasını zenginleştirmektedir.³⁹

Zafernâme: Nizamüddin Şâmî'nin eseri Emir Timur'un Harezmi Seferlerine yer vermesinin yanı sıra Harezmi coğrafyasına dair Türkçe yer isimlerini kaydetmesi yönüyle İbn Arapşah ve Yezdî'nin eserlerinden ayrılmaktadır. Fakat Türkçe çevirinin yapıldığı dönemin imkanları dahilinde yer isimlerinde makul derecede yanlışlar barındırmaktadır.⁴⁰

Ravzatu's-Safa: Mirhond'un eseri Harezmi'nin Timur, Şahruh, Uluğ Beg, Hüseyin-i Baykara dönemlerinde Timurlu Devleti siyasetindeki yerine dair kısımlar içermektedir. Toktamış'ın Maverâünnehr'e saldırılarına dair aktardığı bilgiler Harezmi'nin Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehr arasındaki ilişkilerdeki yeri ve önemini aydınlatmaktadır.⁴¹

Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* isimli eserinde Horasan ve Türkistan'a yönelik Müslüman Arap yayılmasını münderiç kısımlar, Mukaddesî'nin (Makdisî) *Âhsenü't-Takâsim* isimli coğrafya kitabından Harezmi bölgesiyle ilgili kısımlar, Utbî'nin *Kitâbü'l-Yemînî* ve Gerdizî'nin *Zeynü'l-aḥbâr* isimli eserinin Harezmi siyasi tarihini içeren kısımları incelenecektir. Timurlu dönemi için Hâfız-ı Ebrû, Hondmir, Abdürrezzâk es-Semerkindî'nin eserlerinde Harezmi ile ilgili kısımlar taranacaktır.

Harezmi bölgesine dair entelektüel ve pragmatik ilgi, Rusya'nın bölgede yayılmasına eşlik eden süreçte yoğunlaşmıştır. Harezmi bölgesi tarihini bir bütün olarak

³⁹ İbni Arapşah, *Acâibu'l-Makdur*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

⁴⁰ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.

⁴¹ Muhammed bin Hâvendşah Belhî ma'ruf be Mîrhond, *Ravzatu's-Safa*, c. IV-V-VI, İntişârât-i İlmî, Tehran 1373.

ele alan başlıca bütüncül kaynak temelli öncü monografi, Nikolay İvanoviç Veselovskiy'in *Hive Hanlığı Hakkında En Eski Zamanlardan Günümüze Tarihi-Coğrafi Bilgiler Üzerine Bir İnceleme*⁴² isimli eseridir. Öncesinde İranoloji kapsamında filoloji, tarihi coğrafya odaklı olarak Peter Lerch tarafından *Hive: Tarihi ve Coğrafi Durumu*,⁴³ yine filolojik Aryanist yaklaşımlar ve Birunî'nin eserinden yola çıkarak, Eduard Sachau'nun *Harezmi'nin Tarihi ve Kronolojisi Üzerine*⁴⁴, Amuderya nehri bağlamında; Michael Jan de Goeje'nin *Oxus'un Eski Yatağı (Amu-Derya)*⁴⁵ ve R. Lenz, *Amu-Derya'nın Önceki Yatağı Hakkında Bilgilerimiz*,⁴⁶ isimli çalışmaları sayılabilir.

V. V. Barthold'un, Türkistan tarihine dair İslam kaynakları temelli klasik çalışması⁴⁷, Aral ve Amuderya'nın eski yatağına ilişkin Rus müstemleke teknisyenlerini bilgilendirmek için kaleme aldığı daha düşük hacimli çalışmalar, Harezmi'nin tarihi coğrafyasına dair önemli sentezler içermektedir. Barthold'un külliyatında *Tarihsel*

⁴² Nikolay İvanoviç Veselovskiy, *Oçerk istoriko-geografičeskih svedeniy o Hivinskom hanstve ot drevneyşih vremyon do nastoyaşçego*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1877.

⁴³ Peter Lerch, *Khiva. Seine historischen und geographischen Verhältnisse*, Kaiserliche Hofbuchhandlung H. Schmitzdorff (Carl Röttger), St. Petersburg 1873.

⁴⁴ Eduard Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*, Karl Gerold's Sohn, Wien 1873.

⁴⁵ M. J. de Goeje, *Das alte Bett des Oxus (Amū-Daryā)*, E. J. Brill, Leiden 1875.

⁴⁶ R. Lenz, *Unsere Kenntnisse über den früheren Lauf des Amu-Daria*, Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, c. XVI, St. Petersburg 1870.

⁴⁷ V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara 1990.

*Coğrafya Üzerine Çalışmalar*⁴⁸ ismiyle toplamıştır. Bu bağlamda, *Svedeniya ob Aral'skom more i nizov'yakh Amu-Dar'i s drevneyshikh vremen do XVII veka* (Aral Denizi ve Amu-Derya'nın Aşağı Kesimleri Hakkında En Eski Zamanlardan XVII. Yüzyıla Kadar Olan Bilgiler) ve *K istorii orosheniya Turkestana* (Türkistan'da Sulamanın Tarihi Üzerine) isimli çalışmaları bölge tarihinin temel meselelerini irdelemektedir.

⁴⁸ V. V. Bartold, *Raboty po istoricheskoy geografii, Vostochnaya Literatura* (RAN), Moskova 2002.

1. BÖLÜM: XIII. YÜZYILA KADAR HAREZM

1.1 Harezm Yer Adı

Harezm Bölgesi, tarihi ve kültürüyle ele alınacaksa öncelikle bölgenin ismi hakkında durulması zarureti belirmektedir. İnsan faaliyetlerine konu olan yer ve yerleşimlerin isimleri dili, kültürü ve tarihi açısından önem taşımaktadır. Harezm toponimi de bu hassasiyetlerden ayrı düşünülemez. Söz konusu isim üzerinde farklı dönemlerde muhtelif varsayımlar ortaya konulmuştur.

Harezm isminin ilk olarak kayda geçtiği belgelerden bahisle başlamak yerinde olacaktır. Harezm ismi ilk olarak Darius'un Bisutun Yazıtları'nda *Uvarâzmiş* şeklinde geçer, daha sonra Avesta'nın Erken ve Orta yaşlı kısımlarında yer almayıp, Geç (Vendidad) kısımlarına *Hvairizem* şeklinde eklendiği görülmektedir.

Faraziye sahiplerinden ilk başta zikredilmesi gerekeni Avesta ve Zerdüşt dini metinleri üzerine çalışan Eugène Burnouf (1801–1852)'dur. Burnouf daha önce Barthélemy d'Herbelot tarafından Fars anlatılarına, muhtemelen Şehname'ye dayanılarak ortaya koyulan Harezm adının “kolay zafer”⁴⁹ manasına geldiği yolundaki fikri çürütür. Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron'un Avesta çevirisinde, anlamını “enfes/leziz” (lieu délicieux) olarak anlam verdiği “qairizām” tabirinin özel isim ve Harezm olması gerektiğini ortaya koymuştur. Sözcüğü ikiye ayırarak ikinci kısmı olan “zem” kısmını yer, zemin anlamını onaylamış, ilk kısmı için ise “gar” yani “yemek”

⁴⁹ Barthélemy d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, c.II, Van der Hooght, La Haye, 1777, s. 452.

olduğu iddiasını ortaya koymuştur.⁵⁰ Böylece “besleyen, besleyici, doyuran yer” anlamı doğmuştur. Mihr Yaşt’ta Harezmi Horasan’daki (Maveraünnehr ve Harezmi dahil) bir dizi mekanla birlikte anılmaktadır ki; bu da soru işareti bırakmaz.⁵¹ Eduard Sachau tarafından buradan yola besin/yiyecek kısmı “hayvan yemi” alternatifi türetilerek anlam çeşitlendirilmiştir. Harezmi’de bulunan Gavhare kanalına atıfta bulunarak görüşünü temellendirmiştir. Sachau, ayrıca Biruni’nin eserine atıfta Burnouf’u onaylamıştır.⁵² Bu tarz etimolojik yorumları, avcı ve toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçme mitlerinin Avesta atıflarıyla bir bileşimi olarak görmek mümkündür. XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında İlerlemeci anlayış hâkim olduğu için bir başlangıç tayini ihtiyacına karşılık gelecek şekilde artık çokça tartışılan yerleşik hayata geçişin bir devrim olduğu fikrinden hareket edilmekteydi. Yukarıda bahsettiğimiz verimli arazi ve öküz atıfta bulunan “Gavhare” (beşik) gibi kelimelere fazlaca anlam yüklenmesi sembolizmi bakımından yerleşik hayata geçiş ile ilişkili idealize varsayımlara dayanmaktadır. Bu kelime muhtemelen *Ögüz-yedi*’nin galatı meşhur bir yanlış çevirisidir. Amuderya’ya, Yunanların kayıtlarında Oxos yani Ögüz diyen, aynı kelimeyi Bos Taurus için de kullanan bir toplumun hatıralarını yaşatmaktadır. Elam-Dravid kültüründeki kutsal öküzler ise tamamen yerli bir tür olan Bos Indicus’tur. Türkçe’de hidronim olarak

⁵⁰ Burnouf, Eugène. *Commentaire sur le Yaçna, l’un des livres liturgiques des Parses*, Imprimerie Royale, 1833, s. Cvij.

⁵¹ “Geniş akan nehirlerin kabarıp taşarak Ishkata ve Pouruta’ya, Mouru ve Haroyu’ya, Gava-Sughdha ve Hvairizem’e doğru aktığı yer.” Bkz. James Darmesteter, *The Zend-Avesta. Part II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis*. Ed. F. Max Müller. Sacred Books of the East, Vol. 23, Clarendon Press, 1883, s. 123.

⁵² Eduard Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*, Wien: Kaiserlich-Königliche Akademie der Wissenschaften, 1873), s. XX.

kullanılan “yayık, cayık” gibi sözcüklerin erken anlamları tıpkı *Gavhare* isminde olduğu gibi “beşik” demektir.

Doğaya hakimiyet duygusundan kaynaklanan progresif görüşlerin yanı sıra ikinci bir yaklaşım daha çok coğrafi odaklı olan “alçak ülke” tanımıdır. Pavel İvanoviç Lerch tarafından desteklenen bu görüş,⁵³ Harezm’in Amuderya’nın kaynağına göre konumunu yansıtmaması bakımından kanaatimizce en kayda değer yaklaşımdır. Amuderya kaynağını Pamirlerden alır ve Turan Platosunun Paleo-Tethis kapanma alanını kaplayan çöle doğru akar. Ayrıca Avesta’daki sıralamasına da baktığımızda sonda yer almaktadır. Buradaki sıralamanın da nehrin akış yönünü takip ettiği açıkça görülmektedir. Erken tarihlenen bölümlerin Baktria çevresinden bahsetmesi, Harezm’in anlatıya sonraları eklenmesi yayılmanın yönüne işaret etmektedir. Kelimenin ilk kısmını oluşturan “Khvar” Türkçe’ye geçmiş olan “hor görmek”, “horlamak” gibi ifadelerde yaşayan aşağı görmek, aşağılamak anlamlarını taşıyan ifadedir. İkinci kısmı ise yer-zemin olarak sabittir.

Lerch, Armenius Vambery’nin “hah+rezm” savaş isteyen şeklindeki etimolojik varsayımını da İranî dillerin yapısına uygun olmadığı için çürütür. Örneğin Türkçe’ye de geçen “hayırhah” kelimesi üzerinden açıklayabileceğimiz gibi “isteyen” anlamına “hah” ifadesinin başa değil sona gelmesi gerekirdi.⁵⁴ Bu tarz etimolojik denemeleri dönemsel halk etimolojisi bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Mezopotamya’da

⁵³ Lerch, P. I. (Pavel Ivanovič), *Khiva, oder Kharezm: seine historischen und geographischen Verhältnisse*. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1873. s. 3

⁵⁴ *Khiva, oder Kharezm...*, s. 3

erken yazıya geçmiş dillere yönelik çalışmalar ve kültürel devamlılık bunu göstermektedir.⁵⁵

1.2 Kelteminar Kültürü

Harezmi bölgesindeki ilkel insan faaliyetlerine dair buluntular S.P. Tolstov'un çalışmalarıyla birlikte Neolitik Kelteminar Kültürü (ilk yerleşkeler: M.Ö. V.-III. Binyıllar arası) ile başlatılır olmuştur. Amu Derya'nın, Sağ Yaka Harezmi'deki eski deltasında bulunan bir bakan çukuru ile takır tabakasının kesişim noktasında Moskova Devlet Üniversitesi öğrencileri A. Ya. Abramoviç ve N. N. Vakturskaya tarafından 1939 yılında keşfedildi. Tolstov tarafından yakındaki bir yerleşim ve/veya kanala izafeten Kelteminar (kısa minare) olarak isimlendirildi. Kültür tabakası 1.5 metre derinlikte sona eren tek bir katmandan oluşmaktadır. Canbas Kale yakınlarında keşfedildiği için kültür katmanına Canbas 4 ismi verildi.⁵⁶

Canbas 4 çalışma alanı 1940'da iki katına çıkartılarak sınırları belli 400 m² olarak belirlendi. Yerleşke, bu sınırların dışında buluntu yoğunluğu hızla azalan tek bir büyük topluluk konutundan ibaretti. Konut, kuzey-kuzeydoğudan güney-güneybatıya uzanan oval bir çokgen biçimindeydi ve yaklaşık 24 × 17 m ölçülerindeydi, yaklaşık 280 m² tekabül etmektedir. Buradan yola çıkarak Tolstov popülasyonu 100-125 kişi olarak tahmin edilebilecek makul bir rakam olduğunu belirlemiştir. Buluntular

⁵⁵ Steinkeller, Piotr. "On the Reading and Meaning of UR in Sumerian." *Journal of Cuneiform Studies*, c. 33, 1981, ss. 31-46; *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Cilt 20, U/W. A. Leo Oppenheim ve diğerleri (haz.). Chicago: University of Chicago Press, 1956-2010, bkz. "uru(m)."

⁵⁶ Tolstov, Sergey Pavloviç, *Drevniy Khorezm*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1948. 59-66.

arasındaki 50-100 arası ocaklar bazıları mükerrer olsa bile, Tolstov'u kararlı çift ailenin henüz oluşmadığı sonucuna götürmüştür. Benzer kültür bölgeleriyle karşılaştırarak Matrilineal akrabalık sisteminin çözülme aşaması olarak tespit etmiştir.

Yerleşke zemin üzeri inşa edilmiştir. Ahşap kazık ve kirişlerden oluşan bir iskelete sahiptir. Üstü kamış örtülmüştür. Kazıkların oluşturduğu üç eş-merkezli daire gözlemlenmiştir. Yapının dış çevresinde bir daire, merkezi ocağın çevresinde bir kareye yakın daire, bu ikisi arasında üçüncü bir daire oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. İnşa edilirken kil kullanılmamıştır. Kiriş ve kamışlardan oluşmaktadır. Kirişler için Fırat kavağı (Toprak kayını / *Populus euphratica*) kullanılmıştır.

Merkezdeki ocakta, diğer günlük kullanım amacıyla yakılan ocakların aksine yiyecek atıklarına rastlanmaması kült amacıyla kullanıldığı yönündeki yorumu doğurmuştur. Sürekli yanan ateşin kumullarda diğerlerinden daha fazla ısı iz bırakması ile İranî gelenekler arasında irtibat kuran Tolstov, bunu alelacele Mazdeizm'e iliştiirmektedir. Bu kültle ilgili İran merkezli yaklaşımını iptidai mimari üzerinde de sürdürür. Bu tarz köken odaklı, eşzamanlılık sınırını aşan görüşler günümüze kabul görmemektedir.

Fauna buluntularının analizi balıkçı ve kısmen avcı bir topluluk tarafından kullanıldığını ortaya koymuştur. Kültürel katmanın tamamında yaygın olarak balık kemikleri bulunmuştur. En yaygın balıklar, Bayağı Turna (*Esox Lucius*) ve Bayağı Yayın Balığı (*Silurus glanis*) türleridir. Gıda atıklarından oluşan parçalanmış memeli kemikleri, Yaban Domuzu (*Sus scrofa*), Geyik (muhtemelen *Cervus elaphus*), Karaca (*Capreolus capreolus*), Kaplumbağa, Çeşitli yabanî kuş türleri, bunlara ek olarak bol miktarda yumuşakça kabuğu da tespit edilmiştir.

Buluntular arasındaki tatlı su yumuşakça ve midye türlerinin çeşitliği ile birlikte bölgenin Kelteminar Dönemi'nde, günümüzdeki çölle tenakuz oluşturacak şekilde, çok sayıda yan kol ve göletlerle kaplı sulak bir bataklık manzarası sunduğu anlaşılmıştır.

Taş alet buluntuları arasında, mikrolit tipi bıçaklar, kazıyıcılar, deliciler, keskiler, iğneler, tek yönlü yonga yontumuyla hazırlanmış levha uçlu tek tip ok başları, ayrıca çift yönlü yüzeysel rötuşlu çakmaktaşı ok uçları, Sibirya ve Ural neolitik kültürlerine özgü karakteristiktir. Ayrıca, daha büyük ve daha kaba, retuşlu bıçak benzeri levhalar ile eğrisel keskin kenara sahip yassı cilalı şeyl taşından yapılmış bıçaklar da bulunmuştur. Yeşil taştan yapılmış, şekli tam tespit edilememiş birkaç büyük cilalı alet (balta?) parçası da bulunmuştur. Ocak etrafında kumtaşı levhalar ve kırmızı-sarı boya malzemeleri de buluntular arasındadır.

Taş aletlerin yanı sıra çok sayıda kemik ok ucu ve alet parçası da ele geçmiştir. Süs eşyaları arasında Silindirik deniz kabuğu boncuklar (*Scaphopoda*, özellikle *Dentalium* cinsinin üç türü), kuş kemiği boncuklar, uç kısmında delik bulunan oval taş ve kemik boncuklar, ekseriyetinin kenarı delikli yassı deniz kabuğu parçaları (*Pecten* sp. ve *Cardium edule* L.) da bulunmuştur.

Tolstov, ilk çömlek buluntularından yola çıkarak çeşitli benzerliklere de işaret etmiştir. Kalın cidarlı hilal biçimli damgalarla süslenmiş kaplarla Geç Sibirya Neolitiği arasında benzerlikler kurmuştur. Kayık biçimli (boyuna kesilmiş yarım yumurta formundaki) ince cidarlı çizgi desenli kaplar ve köşelere de rastlanan oval daha küçük kaplar ve süslemesiz kaseler buluntular arasındadır. Küçük sade kaplardaki kulp olarak işlev gördüğü düşünülen çıkıntılar ile emzirme ile ilgili antropomorfik çağrışımlar yakalamıştır. Bunlarla İran Tepe Hisar ve Bulgaristan Tron Neolitik kültürlerindeki benzer referanslar tespit etti. Büyük kap parçaları üzerindeki çam ağacı (zigzag) motiflerini ise Afanasyevo (Güney Sibirya), Şigir (Doğu Ural) ve son olarak Doğu

Türkistandaki örneklerle ilişkilendirdi.⁵⁷ Doğu Türkistan özellikle Yarkend Derya'daki Kurug (kuru) Derya mevkiinde yer almasıyla dikkat çekicidir. Çölleşmenin örttüğü bir takır tabakasında bulunması benzer bir ekosisteme işaret eder.

Kelteminar Kültürüne dair tanımlanmış ilk korunmuş yerleşke dair bulgular ev sahipliği yapan Canbas 4, literatürde çokça kullanılıp değerlendirilmiştir. Fakat Kelteminar Kültürü'ne ait tek ve en büyük korunmuş kültür tabakası değildir. II. Dünya Savaşı sonrası Harezm'de multidisipliner araştırmalar devam etti. Bu sırada keşfedilen Kavut 7 daha büyük yerleşkeler de açığa çıkarılmıştır. Kültürün dağılım alanı sonraları A. A. Formozov'un çalışmalarıyla Hazar-Aral arasındaki bölgeden kuzeye ve kuzeydoğu yönünde, Tolstov ekibinin muhtelif diğer çalışmalarla Uzboy'a, Kızılkum Çölü'nün orta ve güneyine teşmil edilmiştir.⁵⁸

⁵⁷ Tolstov, *Drevniy Khorezm ...*, s. 64

⁵⁸ Vinogradov, A. V. *Neoliticheskie pamyatniki Khorezma*. Materialy Khorezmskoy arkeologo-etnograficheskoy ekspeditsii, c. IX, Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1968, s.3

1.3 Tunç Çağı Tazabagyab Kültürü

Tolstov’a göre; Kelteminar kültürünün ardından Harezm’de ortaya çıkan Tazabagyab kültürü, Andronovo (Sibirya–Kazakistan) ve Srubnaya (Volga) kültürleriyle belirgin benzerlikler taşır. Üçgen bant bezemesi, dişli damga, yassı dip formu gibi seramik özellikleri, bu kültürün step kökenli bir Tunç Çağı varyantı olduğunu gösterir. 1938–1940 keşiflerinde bulunan seramikler, Kelteminar, Tazabagyab, Amirabad arasında kültürel süreklilik kurulmasına imkân verir.

Tolstov, Tazabagyab döneminde ekonomi, yerleşme ve toplum yapısı hakkında bir dizi çıkarımda bulunur. Avcı–balıkçı Kelteminar yaşamının yerine çobanlık (koyun–sığır–at) ve çapa tarımının (buğday vb.) hâkim olduğunu söyler. Andronovo ve Srubnaya ile paralel olarak dikdörtgen konutlar, merkezi ortak ocaklar ve daha sonra “uzun ev” tipinin ortaya çıktığı vurgulanır. Bu ekonomik dönüşüm, sosyo-ekonomik bir sıçrama olarak görülür.

Tolstov’un iddiasına göre; Tazabagyab kültürü MÖ II. binyıl ortasına, Birunî’nin verdiği ilk Horezm çağı (İskender’den 990 yıl önce) de aynı döneme denk gelmektedir. Tazabagyab Kültürü, Horezm’in ilk tarımsal kolonizasyon çağı karşılık gelmektedir. Birûnî’nin efsanevi tarihleri dönüşümün bir yansımasıdır.

Tolstov’a göre; Siyavuş efsanesi, Birunî’nin bahsettiği ikinci Horezm çağı, Siyavuş’un gelişine bağlanır. Kolonizasyon çağı ile mitik kurucu figürü Siyavuş’un çağı aslında aynı tarihsel dönemin iki versiyonudur.

Tolstov’un en iddialı tezi, MÖ II. binyıl ortası, Avrupa’da büyük çoban kabile konfederasyonlarının oluştuğu dönemdir ve Andronovo–Srubnaya kuşağının

genişlemesiyle uyumludur. Horezm'in Tunç Çağı Tazabagyab kültürü, bu step konfederasyonları ile güneydeki Anav kültürü arasındaki kesişim alanıdır.

Bu nedenle, Tolstov'a göre; Aral Gölü'nün güneyi, delta ve çevresi (Priaralya) Hint-Avrupa (özellikle Hint-İran) etnogenezinin başlıca düğüm noktalarından biridir. Kelteminar balıkçılarının torunlarıyla, gelen Anav çiftçilerinin etkileşimiyle oluşan bu bölge, Avesta'daki Airyanəm Vaējah ile özdeşleştirilebilir.⁵⁹ Marquart "Büyük Harezm" teorisi dahilinde ya da bağımsız olarak, Airyanəm Vaējah'ı Chorasmia'ya yerleştirme eğilimi artık pek kabul görmemektedir. Gnoli, Helمند Nehrine işaret etmektedir.⁶⁰ Daha çok Avesta coğrafyası bağlamında değerlendirilmektir.

Tolstov'un aksine, Andronovo uzmanları Tazabagyab Kültürü'nü, bir Andronovo Kültürü olarak görmemektedir.⁶¹ Daha çok yerel bir adaptasyon olarak görülmektedir.

⁵⁹ Tolstov, *Drevniy Khorezm*, s. 66-68.

⁶⁰ Gherardo Gnoli, "Avestan Geography", *Encyclopaedia Iranica*, c. III, fasc. 1, 44-47. ed. Ehsan Yarshater, Routledge & Kegan Paul, London- New York 1987, s. 47.

⁶¹ Stanislav Grigoriev, "Andronovo Problem: Studies of Cultural Genesis in the Eurasian Bronze Age." *Open Archaeology* 7 (2021), s. 5.

1.4 Harezmliler ve Harezm Bölgesi'ne Dair İlk Rivayetler

Eski Doğu İranî bir lehçe konuştuğuna dair dil belgeleri bulunan Harezmliler günümüz Türkmenistan-Afganistan-Özbekistan ve İran sınırlarının kesiştiği Murgab-Tecen-Herirud boylarından Aral deltasına göç eden bir kavimdir. Bu münasebetle Ahameniş kitabeleri ve Eski Yunanca kaynaklarda anılmaktadırlar. Aral bölgesine iskanları ya da sürgünlerinin gerçekleşme zamanı muhtemelen Ahameniş devrine ya da çok daha sonrasına rastlamaktadır. Herodot, eski yurtlarındaki Harezmlilerden Ahameniş hakimiyetinin kuruluşu vesileyle bahsetmektedir. “Asya’da, tamamen dağlarla çevrili bir ova vardır; bu dağlar beş boğaz (geçit) ile çevreyi kuşatır. Eski zamanlarda bu ova Harezmlilere (*Chorasmians*) aitti; komşuları ise Harezmliler, Hyreanlar (Gurganhılar), Parthlar, Sarangeanlar ve Thamanaeanlardı. Fakat Persya’nın yükselişinden sonra, bütün bu bölge artık Kral’a ait olmuştur.

Bu çevreleyen dağlardan büyük bir ırmak doğar; adı *Akes*’tir (Ἀκῆς). Eskiden bu nehir ovaya akarak, oradan çeşitli yönlere ayrılıp sözünü ettiğim halkların topraklarını sulardı. Ancak bölge Pers hâkimiyeti altına girdikten sonra, bu halklar büyük sıkıntıya düştüler. Çünkü Kral, dağ geçitlerinin önünü duvarlarla kapattı ve her birine bentler (kapaklı savaklar) yerleştirdi; böylece suyun ovadan dışarı akışı engellenmiş oldu. Nehir içeriye akıyor, fakat dışarı çıkamıyordu; sonuçta ova bir göle dönüştü.

Eskiden bu suyu kullanan halklar artık ondan yoksun kaldı; bu da onlar için felaket anlamına geldi. Çünkü Zeus onlara da kışın yağmur gönderir, ama yazın susam ve darı ektikleri dönemde suya büyük ihtiyaç duyarlar. Sularından tümüyle mahrum kaldıklarında, erkekleriyle kadınları birlikte Kral’ın saray kapılarına giderek yüksek sesle ağlayıp inlerler. Bunun üzerine Kral, suya en çok ihtiyacı olanlara verilmesi için bentlerin açılmasını emreder; toprak yeterince suya doyduğunda, o bentleri kapatır ve diğerlerini gerektiği gibi açtırır. Güvenilir kişilerden öğrendiğime göre, Kral bu suyun

saliverilmesi için, normal vergiden ayrı olarak büyük meblağlarda para almaktadır. İşte bu halkların durumu böyledir.”⁶² Herodot’un anlatısı 1960’larda Sovyetler de oldukça tartışmalı bir konu olan Karl August Wittfogel (1896–1988)’ın “Hidrolik toplumlar” kavramını Max Weber’in “Doğu despotizmi” kavramıyla birleştirdiği tezini kısaca hikâyelemiştir.⁶³

S. P. Tolstov Akes’i Yukarı Uzboy ile özdeşleştirmektedir.⁶⁴ Ana Türkmen Kanalı projesinin maliyet ve verimlilik bakımından kâğıt üzerindeki gibi olmadığı anlaşıldıktan sonra, Stalin sonrası dönemde (1954-1967) Karakum Kanalı yapıldı. Tolstov’un Harezmliileri ancak ondan sonra kaynaklarda geçtiği bölgeye dönebildi.

⁶² Herodotus, *The Histories*, (III. 117); Batı Türkistan’daki eski sulama projeleri Stalin Dönemi’nde birçok bilim insanı ve Harezm hakkında bölgenin o dönemdeki en büyük arkeoloğu olarak tanınan S. P. Tolstov tarafından cazibe merkezi haline getirildi. Stalin Dönemi mega sulama projeleri çerçevesinde eski sulama kanalları etrafındaki arkeolojik merkezler ideolojik zemin hazırlamak için kullanıldı. Başarısız Ana Türkmen Kanalı projesi Sarıkamış Gölü ve Uzboy üzerine odaklandığı için Harezmliilerin güney yerleşimlerine dair kaynaklarda yer alan verilerin Aral Deltası’na yansıtıldığı görülmektedir. S. P. Tolstov’un Aral gölünün kurumasındaki rolü için Bkz. Irina Arkadevna Arzhantseva ve Heinrich Härke, “There Used to Be Water: Soviet Water Policies, Archaeologists, and Ethnographers in Central Asia,” in *Environmental Humanities in Central Asia*, ed. Jeanne Féaux de la Croix and Beatrice Penati (New York and London: Routledge, 2023), 31–54, <https://doi.org/10.4324/9781003362364-3>

⁶³ Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven: Yale University Press, 1957).

⁶⁴ Tolstov, S. P. *Drevniy Khorezm: Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya*. Moskva–Leningrad: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1948, s. 43.

Etrafının dağlarla çevrili olmasından yola çıkarak Togan, Kelif Uzboy'unun yanı sıra Yukarı Uzboy ihtimalini elememektedir. Massagetlere rağmen böyle bir durum pek mümkün görünmemektedir. Herodot'un bahsettiği komşu kavimleri de kuzeye taşımak gerekmektedir.

Darius devrinde vergiye tabi idiler. "Harezmliler (Chorasmioi), Soğdlar (Sogdoi) ve Arianlar üç yüz talent göndermekteydi; bunlar on altıncı eyaleti teşkil ediyordu."⁶⁵

Kserkses'in Yunanistan Seferi (M.Ö. 480–479) sırasında, "Parthlar, Harezmliler (Chorasmioi), Soğdlar (Sogdoi), Gandaryalılar ve Dadikler (Dadikae) de Baktriyalılar gibi silahlanmışlardı."⁶⁶

Harezm, XX. Yüzyılın başında Avesta'da geçen *Airyanem Vaejah* yani "Aryan yurdu" tartışmalarının merkezinde yer almıştır. Bu nedenle de üzerinde pek çok tartışma yürütülmüştür. *Airyanem Vaejah*, Avesta'da yaratılan en soğuk yer olduğu (listelerde geçen Harezm için de Arap coğrafyacılarının soğuklardan yakınmaktadır) geçmektedir. Marquart da buradan yola çıkarak *Ērānšahr*'i yayınlarken eserinin notlar kısmında Harezm'in söz konusu yurt olduğu fikrini ortaya atmıştır. Ona göre buralar, Oğuzlarla Aryanların mücadele ettiği bölgedir. Oğuzlarla da Turları eşitlemektedir. *Airyanem Vaejah* bilindiği gibi Ahura Mazda tarafından *Dāityā* Nehri kıyısında kurulmuştu. Angra Mainyu tarafından soğuk getirildi ve yaşanmaz hale geldi. Marquart'ın Amuderya ile eşitlediğine göre, bu bağlamda değerlendirildiğinde "Amuderya'nın en soğuk bölgesinin Harezm midir?" sorusunu doğurmaktadır. Amuderya'nın günümüz Tacik-Afgan sınırında bulunan kaynakları Penç ve Vahş bölgeleri Pamir zirvelerindeki buzulların eridiği vadilere sahiptir. Marquart'a göre Arîler tarıma uyum sağlayıp müreffeh bir seviyeye yükselince bozkırdaki soydaşları Turları ötekileştirmişti. Arî

⁶⁵ Herodotus, *The Histories*, (III. 93).

⁶⁶ Herodotus, *The Histories*, (VII. 66).

ismini kendilerinde saklı tutmak istemişlerdi. İngiliz icadı Turanî kavramı silinmeliydi.⁶⁷ Marquart'ın Mezopotamya ve çevresindeki imparatorlukları Almanya'nın köyleri gibi tahayyül ettiği anlaşılmaktadır. *Enarees* terimi ilk kez Herodot'ta görülür. Bu terimi, İskitler hadım edilmiş İştâr (Anahita) rahipleri için kullanmaktadır. Muhtemelen, İskitler onların askeri sınıfa değil, rahip sınıfına ait olduklarını ifade etmek istemişlerdi.⁶⁸

Marquart'ın Aryan yurdunu aradığı Harizm, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*'de “sahrestān ī xwarazm narsēh ī yahūdagān kard”⁶⁹ ifadesiyle yer bulmaktadır. “Harezm şehrini Yahudi oğlu Narsēh inşa etti.” şeklinde geçmektedir. Genellikle; başka türlü mü mümkünmüş gibi, “Harezm şehri, Yahudi kadının oğlu Narsēh tarafından kuruldu” çevirisi tercih edilmektedir. Klasik Yahudi hukukuna göre, Yahudilik anne soyundan geçer. Talmudî, modern Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudilikte temel bir prensiptir. Dolayısıyla çevirideki kaynağı belirsiz filolojik hassasiyet pek bir fark doğurmamaktadır. Pers İmparatorluğu ve ardıllarının teritoryal sınırları içerisindeki kozmopolit yapıyı yansıtmaktadır.

Marquart'ın bahsettiği evre günümüzde BMAC'ın (Baktria-Margiana Kültürel Kompleksi) çöküşü ile tarihlenmektedir. Hindistan'ın kuzeyine kadar temellük edinilen yerlilere de İranoid ve Afganoid denilmektedir. Bunlar İranlı tarımcılarla, Orta Asya

⁶⁷ Marquart, Josef. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historisch-topographischen Exkursen*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901, s. 156-157.

⁶⁸ Herodotus, *The Histories*, (IV.67).

⁶⁹ Touraj Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History, with English and Persian Translations and Commentary*, CA: Mazda Publishers, Costa Mesa 2002, s. 24.

avcı-toplayıcılarından oluşmaktaydı. Yönetici askeri elitlerin anavatanı ise arkeo-genetik çalışmalara göre Kırgız-Kazak bozkırlarıdır. Sintaşa ve Andronova kültürlerinden gelmektedir. Yamnaya baba soyuyla anlamlı bir ilişkiye sahip değildir. Günümüzden 22.000 yıl önce ayrıldıkları hesaplanmaktadır.⁷⁰ Mal'ta–Buret' Kültürü bireyi R hablogrubunun atasına ait mutasyona rastlanmıştır. Güney Sibiry'a da Baykal Gölü'nün batı kıyısı, Angara Nehri vadisi (günümüz Irkutsk oblastı) avcı toplayıcı kalıntılarındaki tespit edilmiştir.⁷¹ Bilindiği gibi Angara Nehri ve Baykal Gölü, Hindistan ya da Avrupa'da değildir. Asya kıtasının kuzeydoğusundadır. Genellikle doğuya ve batıya yayılan kollar şeklindeki alışılmış tekrarlar yanlıştır. Baykal Gölü ikisinin ortasında da değildir.

Zeki Velidî Togan tarafından görüşleri benimsenen Theodor Nöldeke, Marquart'ın *Ērānšahr* neşrine yönelik yazısında çalışma azmini takdir etmekle birlikte pek çok filolojik düzeltmede bulunmakta ve günümüzdeki görüşlere uygun bir yaklaşım sergilemektedir. Nöldeke'ye göre; bu mesele Avesta uzmanlarına bırakılmalıdır. On ay kış yaşanan herhangi bir yerleşim olamaz, *Airyanem Vaejah* ona göre tıpkı Homeros tanrılarının yaşadığı Olimpos gibi mitolojik bir dağ silsilesine tekabül eder.⁷² Togan

⁷⁰ P. A. Underhill, vd. (2014). *The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a*. European Journal of Human Genetics, 23(1), 124–131. DOI: 10.1038/ejhg.2014.50

⁷¹ Peter de Barros Damgaard, vd. “The First Horse Herders and the Impact of Early Bronze Age Steppe Expansions into Asia.” *Science* 360, no. 6396 (2018): eaar7711. <https://doi.org/10.1126/science.aar7711>

⁷²Theodor Nöldeke, “Marquart, *Ērānšahr* nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen von Dr. J. Marquart. Berlin, 1901 (358 S. in 4°). Abhandlungen der Königlichen.

ayrıca Harzemlerin güneyden çok sonraki zamanlarda sürgün olarak gelişini Mukaddesî'ye işaret ederek hatırlatır. Marquart ölümünden sonra yayınlanan notlarında da benzer teoriler ileriye sürmektedir.⁷³ Marquart'ın aksine üst sınıfa dahil olan Nöldeke, bir isimlendirmenin popülasyonun hemen hepsini hiçbir zaman tam olarak kapsamayacağını biliyordu. Diğer taraftan Yakutistan'da günümüzde de iki ay yaz yaşanan yerleşimler vardır.

Sulama projelerine pek katkıları olmayacağı için pek üzerinde durulmayan Bozkır toplulukları ise Heredot'ta ayrıca ve farkları belirtilerek geçmektedir. “Sakalar ise sert, sivri uçlu keçe başlıklar (*tirae acutae*) giymişler, deri pantolonlar kuşanmışlardı; ayrıca kendi ülkelerine özgü yaylar, hançerler ve “sagaris” adı verilen savaş baltaları taşıyorlardı. Persler — tüm İskitleri genel olarak “Saka” adıyla anan Persler — bu birliği “Amyrgialı Sakalar” (*Σάκαι Ἀμύργιοι*) olarak adlandırmışlardır.”⁷⁴ Amyrgian Sakalar, “haoma hazırlayan Sakalar” (Saka haumavarga) olabilir; bu da onları Pers yazıtlarında geçen diğer Saka topluluklarından ayırır. Pers kitabelerinde başlıca üç saka grubu anılmaktadır: Saka haumavarga — Amyrgian Sakalar, Saka tigraxauda — “Sivri başlıklı Sakalar”, Saka paradraya — “Deniz ötesi Sakalar”. Daha sonraları İran'a ismini verecek olan Aria ise başlangıçta sadece Herat ve çevresinden ibarettir. İskitlerin Hazar'ı doğusundaki uzantıları Kiroş'u öldüren Massagetlerdir. Yunanlılar Amuderya ve Sırderya'nın Hazar Denizi'ne döküldüğünü sanıyorlardı. Hatta bu Batlamyus etkisi erken dönem İslam Coğrafyacılarında da devam etmektedir. Hatta balık eti ve odun şeklinde Makdisî, Yâkût gibi İslam coğrafyacılarında geçen “Harezm”

⁷³ Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Bd. 3, Nr. 2.”

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 56 (1902): 425–436. 434-435.

⁷⁴ Herodotus, *The Histories*, (VIII. 64)

adının kökenine ilişkin halk etimolojisi Massaget isminin anlamından bir uyarlama gibi görünmektedir.⁷⁵ Arkeolojik çalışmalar, İranlıların balıkçı olarak isimlendirdiği Massaget toplulukların büyük ölçekli sulama projelerine girmemekle birlikte Közelikır'da olduğu gibi surlu yerleşkelere sahip olduklarını göstermiştir. Türkçe'de bu tarz yerleşimlere balık denilmektedir. Dolayısıyla Heredot'ta yer alan çiğ balık hikayesinin bir tür çeviri eksikliği ve yakıştırmadan ibaret olabileceği fikrini doğurmaktadır.

Massagetler, II. Kiros öldürmeleri vesilesiyle Heredot'ta bir hayli yer bulmaktadır. Heredot, Kiros'un ölümüne dair Knidoslu Ktesias'ın Persika'sından kalan fragmanlarda idealize efsaneleştirilmiş Derbik anlatısı⁷⁶ karşında en güvenilir ölüm senaryosunun sahibidir.

“Bu halk da (yani daha önce sözü edilen Babilliler) Kiros'un egemenliği altına girdikten sonra, onun gönlünde Massagetleri de boyunduruk altına alma isteği doğdu. Rivayete göre, Massagetler, Araxes Irmağı'nın ötesinde, doğuda yaşayan, büyük ve savaşçı bir halktır; İssedonlar'la komşudurlar. Bazıları, Massagetlerin İskit kavmine mensup olduklarını söyler.”⁷⁷ (Araxes Nehri) burada muhtemelen Amuderya (Oxus)'u karşılar; Herodotos'un kullandığı “Araxes” adı, Orta Asya'da birçok farklı nehir için kullanılmıştır. İssedonlar genellikle Yedisu (İli havzası) ya da Doğu Aral–Sırderya bölgesine yerleştirilir.

“Kimileri, Araxes Irmağı'nın uzunluğunun İster'den (Tuna Nehri) daha fazla olduğunu söyler, kimileri ise daha kısa olduğunu. Rivayete göre bu ırmakta, neredeyse

⁷⁵ Rüdiger Schmitt, “Massagetae” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/massagetae> (accessed April 11, 2018).

⁷⁶

⁷⁷ Herodotus, *The Histories* (I.201).

Lesbos adası kadar büyük birçok ada vardır; bu adalarda yaşayan insanlar yazın çeşitli kök bitkileri çıkarır, bunları yerler; ayrıca ağaç ve çalılardan toplanan yenilebilir meyveleri biriktirip kışın yerler. Bu insanların, özel niteliklere sahip bir bitki keşfettikleri de anlatılır. Bir araya gelip bir ateş yakarlar, çevresinde halka biçiminde otururlar, sonra bu bitkiyi ateşe atar ve meyvesinin dumanını koklarlar. Bunun sonucunda, Yunanlıların şaraptan sarhoş oldukları kadar sarhoş olurlar ve ne kadar çok atarlarsa, o kadar sarhoş olurlar; sonunda kalkıp dans ederler, hatta şarkı söylerler. İşte, denildiğine göre bu halkın yaşamı böyledir.

Araxes Irmağı, Matieni Dağları'ndan doğar; tıpkı Kiros'un parçalayıp üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes Irmağı gibi. Araxes, sularını kırk ağızdan denize boşaltır; bunlardan yalnızca bir tanesi gerçekten denize ulaşır, diğerlerinin tümü bataklıklar ve lagünlerdir. Rivayete göre buralarda, çiğ balıkla beslenen ve fok derisinden giysiler giyen insanlar yaşar.

Irmak, o bir tek ağızdan, doğrudan Hazar Denizi'ne akar. Hazar Denizi, kendi içinde kapalıdır; başka hiçbir denizle birleşmez. Yunanlıların dolaştıkları tüm denizler, Herakles Sütunları'nın ötesindeki deniz (Atlantik) ve Kızıldeniz dâhil olmak üzere, aslında bir ve aynı denizdir.”⁷⁸ Böylece, Kiros'un doğu seferine girişini ve sonra anlatılacak Tomris Hatun ile olan çatışmasının zeminini hazırlanır. Bitki dumanı ritüeli genellikle, kenevir (*Cannabis sativa*) buharı ile sarhoş olma pratiğini (Herodotos'un İskitler için de anlattığı benzer sahne, IV.75) anımsatır. “Tüm denizler aslında bir denizdir” ifadesi, Herodotos'un erken thalassographia (deniz coğrafyası) anlayışını yansıtır. Akdeniz, Kızıldeniz ve Atlantik'i bir “tek okyanus” olarak düşünür, fakat Hazar'ı iç deniz olarak ayrı tutar.

⁷⁸ Herodotus, *The Histories*, (I.202).

“Hazar Denizi ise tek başına durur, kendi içinde kapalıdır. Boydan boya kürek çekerek geçmek on beş gün, en geniş yerinden karşıya geçmek ise sekiz gün sürer. Hazar Denizi’nin batı kıyısı boyunca dünyanın bütün dağ silsileleri içinde en yüksek ve en geniş olan Kafkas Dağları uzanır. Kafkas, her türden sayısız halkı barındırır, çoğu ormanların vahşi ürünleriyle geçinir. Rivayete göre burada öyle bir ağaç yaprağı vardır ki, bu yapraklar öğütülüp suyla karıştırıldığında, insanlar bunu giysilerine resim yapmak için kullanırlar. Bu resimler yıkanmaz, kumaşla birlikte yaşlanır, sanki daha baştan dokuma sırasında işlenmiş gibi görünür. Yine anlatıldığına göre, bu halklar hayvanlar gibi açıkta, doğada birleşirler.”⁷⁹ Herodotos burada Hazar Denizi’nin kapalı havza özelliğini belirtir — yani başka hiçbir denizle bağlantısı olmayan, tamamen içte kalan bir su kütesidir. Bu, antik dönemde denizlerin çoğunun okyanusla birleştiği inancına karşı önemli bir gözlemdir. Buradaki süre (15 gün boydan boya, 8 gün genişlik) Hazar’ın yaklaşık 1200 × 450 km’lik ölçüsüne şaşırtıcı biçimde yakındır; Herodotos’un aktardığı bilgi, muhtemelen ticaret seferleri ya da İskit kökenli gezginlerden alınmıştır. Bu ifade, bitkisel boyalar (özellikle ceviz yaprağı, kök boya vb.) ile yün kumaşların kalıcı şekilde renklendirilmesi geleneğine işaret eder. Herodotos, Kafkas halklarının giysilerindeki süslemeleri dokuma değil, “boyama” yoluyla yaptıklarını belirtir. “Hayvanlar gibi açıkta, doğada birleşmek” Herodotos’un “barbar” halklara atfettiği doğallık ve uygarlık dışılığı vurgulayan tipik bir etnografik klişedir; aynı anlatım tarzı, IV.59 (İskitler) ve IV.67 (Androfaglar) bölümlerinde de görülür.

“Böylece, Kafkas Dağları, bu denizin — yani onların Hazar Denizi (Kaspia Thalassa) dedikleri denizin — batı kıyısını sınırlar; oysa doğuya, güneşin doğduğu yöne doğru, gözün görebildiği kadar uzanan uçsuz bucaksız bir ova yer alır. Kiros’un savaşmaya bu kadar hevesli olduğu Massagetler, işte bu geniş ovanın azımsanmayacak bir kısmını

⁷⁹ Herodotus, *The Histories*, (I.203).

yurt edinmişlerdir. Kiros'u harekete geçiren ve onu böylesine teşvik eden güçlü etkenler vardı:

Birincisi, doğumuyla ilgili inanç, yani onun sıradan bir ölümlüden daha fazlası olduğuna dair kanaat; ikincisi ise, savaşlardaki talihi idi. Çünkü Kiros'un sefere çıktığı hiçbir kavim, onun elinden kurtulmayı başaramamıştı.”⁸⁰ “Uçsuz bucaksız bir ova” Orta Asya'nın batı bozkırları, yani Harezm, Üstyurt ve Aral çevresini kapsayan geniş düzlüklerdir. Massagetlerin buraya yerleştirilmesi, onların Amuderya–Sırderya arasında yaşayan Saka-Massaget gruplarıyla özdeşleştirildiğini gösterir.

“Massagetlerin kraliçesi, kocasını yitirmiş bir dul kadındı, adı Tomris'ti. Kiros, ona elçiler gönderdi. Görünüşte, onu kendisine eş olarak istemek, yani evlilik teklifinde bulunmak amacıyla. Fakat Tomris, Kiros'un peşinde olduğu şeyin kendisi değil, Massaget tahtı olduğunu anladı ve bu teklifleri reddetti.

Bundan sonra, hile ona hiçbir kazanç getirmeyince, Kiros, Araxes Irmağı'na kadar ilerledi. Massagetlere karşı açıkça savaş hazırlıklarına girişti. Irmağın üzerine, askerlerinin karşıya geçebilmesi için köprüler kurmaya başladı. Ayrıca, nehir boyunca işleyen sallara gözetleme kuleleri inşa ettirdi. Kiros bu işlerle (köprü ve kule yapımıyla) meşgulken, Tomris ona bir haberci gönderdi, haberci şöyle dedi: “Medlerin Kralı! Bu kadar aceleyle öne atılmayı bırak. Bu işlerin nasıl sonuçlanacağını bilemezsin. O hâlde dur. Kendi ülkende hüküm sür, ve bizim de kendi ülkemizde hüküm sürmemize razı ol.

... Ama hayır, bu öğüdü dinlemeyeceğini biliyorum; çünkü sen barış içinde olmaksızın her şeyi yapmayı tercih edersin. Öyleyse, madem Massagetlerle karşılaşmayı böylesine arzuluyorsun, gel, bunu yapalım: Nehre köprü kurma zahmetine girme. Biz, nehirden üç günlük yürüyüş kadar geriye çekileceğiz; sen de bu durumda bizim topraklarımıza geç.

⁸⁰ Herodotus, *The Histories*, (I.204).

Ya da, eğer tercih edersen, sen kendi ÷lkene bizi davet et, ve aynı şeyi sen yap, yani üç günlük geri çekilme şartını sen uygula.”

Kiros, bu mesajı duyduktan sonra, önemli Persleri bir araya topladı; durumu onlara ayrıntılı biçimde anlattı ve ne yapması gerektiğı konusunda görüşlerini sordu. Hepsi de aynı düşüncedeydi: Tomris’in ve onun ordusunun, Kiros’un ÷lkesine geçmesine izin vermesini önerdiler.”⁸¹ Tomris’in hitabında “Perslerin Kralı” değil, “Medlerin Kralı” ifadesi geçer. Bu, Kiros’un imparatorluğunun hâlâ Med mirasının devamı olarak algılandığını gösterir; Herodotos, Ahamenid imparatorluğunu erken dönemde “Med-Pers Krallığı” olarak tanımlar. “Üç günlük yürüyüş”, antik savaş hukukunda tarafsız bir geçiş alanı (no man’s land) oluşturmak anlamına gelir. Her iki tarafın da kendi egemenliğinde ama karşılıklı eşit uzaklıkta kalacağı bir alan yaratmak teklifidir.

“Kroisos, Lidyalı, orada da bulunuyordu. O itiraz etti ve tam aksine bir görüş öne sürdü. Dedi ki:

“Majesteleri, daha önce de söyledim—Zeus beni size verdi diye—eğer bir gün sizin evinize bir kötölük geleceğini görürsem, bütün gücümle onu uzaklaştırmaya çalışırım. Acılarım bana öğretmiştir. Eğer siz kendinizi ölümsüz zannediyor ve ölümsüz bir ordu komuta ettiğinizi sanıyorsanız, benim fikrimi söylememin bir anlamı yoktur; ama eğer siz de başka insanlar yöneten bir insansanız, öğrenmeniz gereken ilk şey şudur: insan olayları, aynı kişilerin hep başarılı kalmasına izin vermeyen dönen bir çark gibidir.

Şimdi, şu anki durumla ilgili olarak, diğer danışmanlarınızın görüşünün tam tersine bir kanaatim var. Düşmanı ÷lkemize alırsak şu tehlike doğar: eğer mağlup olursanız, bütün krallığınızı kaybedersiniz. Açıkça görülüyor ki, zafer kazanacak olan Massagetler geri çekilmeyecek, aksine imparatorluğunuza karşı ilerleyeceklerdir. Öte

⁸¹ Herodotus, *The Histories*, (I.205/206).

yandan, eğer siz kazanırsanız, Amuderya'yı onların ülkesine geçip onları yenip kaçarken peşlerinden kovalamış olsaydınız elde edeceğiniz kazançtan daha az bir sonuç elde etmiş olursunuz—o durumda Tomris'in krallığının içinden yürüyerek geçerdiniz. Ve bütün bunların ötesinde, Cambyzes oğlu Kiros'un bir kadının karşısında geri çekilmesi ve yer vermesi hem rezil edici hem de tahammül edilmez olur.

Öyleyse, bence siz geçmelisiniz; onların geri çekildiği yere kadar ilerlemeli ve sonra şu yolla üstün durmaya çalışmalısınız: Bildiğim kadarıyla Massagetler hiç Pers konforlarını tatmamışlar ve yaşamın büyük zevklerine sahip olmamışlardır. Gelin, sürüsünü bolca kesip ordunuz için kampınızda bir ziyafet hazırlayalım—taşan kaselerle, seyreltilmemiş şarapla ve her türlü yiyeceklerle. Bunu yaptıktan sonra hazırlıkları en feda edilebilir birliklerinize bırakın ve geri kalanla nehre doğru çekilin. Yanılmıyorsam Massagetler bütün bu iyi şeyleri görüp bunlara çekilecekler ve bu da bize görkemli bir zafer kazanma fırsatı verecektir. Bu iki karşıt görüşten Kiros, ilkinin reddetti ve Kroisos'un görüşünü benimsedi. Tomris'e, onun topraklarına geçeceği için geri çekilmesini buyurdu; Tomris de başlangıçta verdiği söze uygun olarak gerçekten çekildi. Sonra Kiros, krallığı miras bırakmayı düşündüğü oğlu Kambyzes'i Kroisos'a emanet etti ve eğer Amuderya'yı (Araxes'i) geçip Massagetler'e karşı başarılı olamazsa bile, Kambyzes'e Kroisos'u onurlandırmasını ve ona iyi davranmasını söyleyip onu Pers ülkesine geri gönderdi; ardından kendisi ve ordusu nehrin öteki kıyısına geçti.

Araxes'in öteki yakasına vardıktan sonra Kiros, akşam çöktüğünde uyuyakaldı ve Massagetler ülkesinde şu rüyayı gördü: rüyasında İystaspes'in en büyük oğlunu omuzlarında kanatları olan bir halde gördüğünü sandı; bir kanat Asya üzerine gölge düşürüyordu, öteki ise Avrupa üzerine. İşte o İystaspes'in en büyük oğlu Darius idi; Darius, Arsames oğlu — Ahameniş soyundan bir adamın oğluydu. Darius o sırada yaklaşık yirmi yaşındaydı ve savaşa gidecek kadar yaşlı sayılmadığı için Pers'de bırakılmıştı. Kiros uyandığında bu rüyayı düşündü; derin bir anlam taşıdığına

inandığından İystaspes'i çağırdı ve onu yalnız kaldıklarında yanına çağırıp şöyle dedi: "İystaspes, senin oğlun benim ve krallığım aleyhine bir komplo içinde bulunmuş olarak görüldü. Bunun nasıl bu kadar kesin olabileceğini söyleyeyim: tanrılar bana ilgi gösterir ve olacakları haber verirler; dün gece uyurken senin en büyük oğlunu omuzlarında kanatlarıyla gördüm — bir kanat Asya üzerine, öteki Avrupa üzerine gölge düşürüyordu. Bu rüya onun benim aleyhime bir komplo hazırladığını kanıtlıyor. O halde, ne kadar çabuk olursan ol Pers'e dönmeli ve ben burayı fethettikten sonra oğlunu benim huzuruma sorgulanmak üzere getirmesini sağlamalısın."

Kiros bunu Darius'un bir komplocu olduğuna inanarak söyledi; oysa gerçekte tanrı Kiros'a, onun tam bulunduğu yerde öleceğini ve krallığın Darius'a intikal edeceğini haber vermişti. İystaspes şöyle yanıt verdi: "Majesteleri, umarım hiçbir Pers size karşı bir komplo düşünmez; ama eğer birisi böyleyse, derhal ölmesini dilerim! Çünkü siz Persleri köle yerine özgür, hükmeden yerine hükmedilen kıldınız. Eğer bir rüya size benim oğlumun size karşı bir ayaklanma tasarladığını bildirdiyse, ben onu bizzat size teslim ederim, dilediğiniz gibi yapın." Bu sözü söyledikten sonra İystaspes Araxes'i tekrar geçti, Pers'e gitti ve oğlunu — Darius'u — Kiros için gözetim altında tuttu."⁸²

"Kiros, Araxes'ten içeriye doğru bir günlük yürüyüş yaptı ve Kroisos'un öğüdüne uygun biçimde davrandı. Ardından Kiros, en seçkin Pers birlikleriyle yeniden Araxes'e döndü; geride ise feda edilebilir bir kuvvet bıraktı. Massaget ordusunun üçte biri, bu geride bırakılmış Pers birliğine saldırdı ve direniş göstermelerine rağmen onları tamamen katletti. Düşmanlarını bozguna uğrattıktan sonra Massagetler, kurulmuş olan ziyafeti gördüler; bu yüzden rahatladılar, yemek yiyip içtiler ve yemekle, şarapla dolu olarak uykuya daldılar. İşte o zaman Persler saldırdı; birçoğunu öldürdüler, ama daha da fazlasını sağ ele geçirdiler. Bunlar arasında Massagetlerin komutanı Spargapises de

Herodotus, *The Histories*, (I.207-210).

vardı, ki o, Tomris Hatun'un oğluydu. Ordusuna ve oğluna neler olduğunun haberini alınca, Tomris Kiro's'a bir haberci gönderdi ve şöyle dedi:

“Kiros! Sen! Kan doymazsın! Az önce yaptığın işle övünme. Senin Perslerin, asma meyvesinin (şarabın) meyvesiyle kendini delirtip bedenlerine akıtarak, sonra da ağızlarından aşağılık sözler olarak yükselttiğiniz o zehirle — işte bu uyuşturucuyla — benim oğlumu kandırdınız ve yendiniz, savaşta kuvvetiyle değil.

Şimdi benim öğüdümü dinle: oğlumu bana geri ver ve bu ülkeden cezasız çık; ne de olsa ordumuzun üçte birini küçümsedin. Eğer bunu yapmazsan, Massagetlerin efendisi olan güneş tanrısına yemin ederim ki, ne kadar aç olursan ol, senin kan susuzluğunu söndürecekim! Kiro's, bu mesajı hiçbir şekilde dikkate almadı.

Tomris'in oğlu Spargapises, şarabın etkisi geçince içinde bulunduğu durumu fark etti. Kiro's'a, zincirlerinden kurtarılması için yalvardı ve ellerini kullanma özgürlüğünü elde eder etmez kendini öldürdü. İşte Spargapises'in ölümü böyle oldu.”⁸³

“Kiros, Tomris'in sözünü dinlemediği için, Tomris tüm kuvvetlerini topladı ve ona saldırdı. Bu savaş, barbar halklar arasında şimdiye kadar yapılmış olanların en çetindir, ben, bu savaşın şu şekilde cereyan ettiğini öğrendim:

Denilir ki, önce iki taraf birbirlerinden uzak durarak ok atıştılar; sonra, okları tükendiğinde, mızrak ve hançerle yakın dövüşe girdiler. Taraflar, hiçbiri geri çekilmek istemeksizin, uzun süre birbirine karşı ayakta dövüştü. Fakat sonunda Massagetler üstün geldi. Bu savaşta Pers ordusunun büyük bölümü öldürüldü. Ve evet, Kiro's da öldü. Yirmi dokuz yıl hüküm sürdükten sonra.

Bunun üzerine Tomris, bir tulumu insan kanıyla doldurdu ve Pers ölüleri arasında Kiro's'un cesedini aradı. Onu bulduğunda, başını o tulumun içine soktu ve

⁸³ Herodotus, *The Histories*, (I.211-213).

cesedini parçalayarak şöyle dedi, - Her ne kadar seni savaşta yenmiş olsam da, sen, oğlumu kandırıp ele geçirerek beni mahvettin. Ama yine de — sana söz verdiğim gibi — kan susuzluğunu gidereceğim!”⁸⁴

Tarihi Harezm bölgesi Amuderya tarafından ikiye ayrılan ve kültürel açıdan nüanslar taşıyan iki parçadan oluşmaktadır. Coğrafi olarak güneyde Darganata’dan kuzeyde Aral Denizi’ne kadar, doğuda Güney Akça-Derya deltası üzerindeki eski kanallar, batıda Sarıkamış çöküntüsü ve Yukarı Uzboy’a kadar uzanır. Yukarıda bahsedilen Harezmliyle ilişkilendirilen bölge ise Merv çöküntüsü ve Kelif Uzboyu’ndan ibaret görünmektedir. Margiana ve çevresi Massagetlerin de sınırlarında yer almaktaydı.⁸⁵ İskitler bölgede Yedisu’dan Harezm’e kadar bir dizi kurgan ile temsil edilmektedir. Bunlardan en bilinenini Yedi Çadır kompleksine dahil olan ve iyi korunmuş Issık Kurganıdır. Bir tabak üzerindeki okunuşu üzerinde konsensüs bulunmayan yazının sonraki Türk yazıtları ile biçimsel benzerliği kabul görmektedir. Harezm’in M.Ö. 400 sıralarında Ahameniş siyasi tesirinden kurtulduğu düşünülmektedir.⁸⁶ Massagetler, Zerdüşt’ün, Ahameniş Şamaş adaptasyonunun (ya da Asur-Ahur) içinde eriyen öğretilerini kabul etmeyen, geleneksel yaşamlarını ve inançlarını sürdüren topluluklardır. Yukarıda su dağıtımı meselesinde de görüldüğü gibi ineği kesmeyip suya dilenip bataklıklarda çalışarak iki defa vergi vermektense, kesmeyi tercih etmeleri Mezopotamya medeniyetinin onlar açısından pek cazip olmadığını göstermektedir. Herodot Kiros’un ölümünden sonra da onlar hakkında efsaneyle karışık

⁸⁴ Herodotus, *The Histories*, (I. 214).

⁸⁵ Duane W Roller, *The Geography of Ptolemy of Alexandria: An Analysis*, Routledge, London-New York 2024, s. 154-155.

⁸⁶ Christoph Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, c. I, I.B. Tauris, London 2019, s. 204-207.

etnografik bilgiler verir. “Massagetler hem giyim tarzı hem de yaşam biçimi bakımından İskitlere benzerler. Hem atlı hem de yaya birliklerle savaşır; ok, mızrak ve savaş baltaları kullanırlar. Her türlü eşyayı tunçtan ve altından yaparlar. Mızrak uçlarını, ok uçlarını ve savaş baltalarını daima tunçtan döverler; buna karşılık başlıklarını, kuşaklarını ve göğüs kemerlerini altınla süslerler. Aynı biçimde, atlarının göğüslerine tunçtan zırhlar takarlar ve gemlerini, ağızlıklarını, yular halkalarını altından yaparlar. Ülkelerinde tunç ve altın bol miktarda bulunmasına karşın, demir ve gümüşü hiç kullanmazlar; hatta bu madenler ülkelerinde yoktur.

Gözettileri gelenekler şunlardır: Her erkek bir kadınla evlenir, fakat kadınlarla birlikte olmaları ortak biçimdedir. Yunanlılar bu âdeti İskitlere atfederler, ancak bunu yapanlar İskitler değil, Massagetlerdir. Bir Massaget kadınıyla birlikte olmak isteyen bir erkek, sadağını, onun arabasının önüne asar ve onunla hiçbir engellemeye uğramadan birleşir.⁸⁷

Yaşam süresi konusunda ise şu ölçüyü benimserler: Bir adam çok yaşlandığında, akrabaları ve yakınları bir araya gelir, onu birkaç sığırla birlikte kurban ederler. Eti kaynatır, büyük bir şölen düzenlerler; bu, onların gözünde ölmenin en mutlu yoludur. Hastalıktan ölen birini yemezler, onu toprağa gömerler ve “yaşamı kurban edilerek bitirecek kadar uzun sürmedi” diye yas tutarlar. Tarım yapmazlar; geçimlerini sığır

⁸⁷ Antik Yunan toplumunda kadın hukuken bağımsız bir birey değil, erkek akrabasının (baba, koca, oğul ya da vasi) mülkiyetine veya vesayetine tâbi “korunması gereken” bir mülkiyet biçimi olarak kavranıyordu. Dolayısıyla mülkiyet edinebilen, iktidar sahibi kadın figürü ilginç olduğu kadar, kabul edilemezdi. Yunan tasavvurundaki yeri için Bkz. Aston, Emma. “Mixis and Nomos in Herodotus’ Massagetai” *The Classical Quarterly* 61, no. 2 (2011) s. 439–452. Cambridge: Cambridge University Press. ISSN 0009-8388. <https://doi.org/10.1017/S0009838811000152>

yetiştiriciliğinden ve Araxes Irmağı'nda bolca bulunan balıklardan sağlarlar. Süt içerler. Tapındıkları tek tanrı Güneş'tir; ona at kurban ederler. Bunun gerekçesi, ölümlü varlıkların en çevik olanını tanrıların en çevik olanına adanmak istemeleridir.”⁸⁸

Sarıkamış Deltasında Erken Demir Çağı Kuyusay Kültürü içerisinde yer alan Küzeli-gır, Ahameniş öncesi döneme başlamakla birlikte Darius'un saltanatı devrinde planlı sulama sistemlerinin kurulmasıyla dikkat çeken bir yerleşimdir. Yablonski'nin Sakar-ğaçe Kurganları'nda yürüttüğü antropolojik çalışmalar güney kökenli tarım nüfusunun Ahameniş öncesi bölgedeki varlığına dair bir veri içermemektedir. Çömleklerle temsil edilmektedir. Gömütlerde Sibiryay Hayvan Üslubu domuz figürlerine rastlanılmıştır. Sakar-çaga 3 nekropolü, Prisarıkamış deltasının erken Demir Çağı yerleşim sistemine dâhil olup, Harezm'in batı sınırlarında erken Saka kültür alanına ait en önemli buluntulardan biridir.

Mezarlıkta bulunan kaplar Yaz-depe II geleneğine paralel olarak MÖ VII–VI. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu veriler, Sakar-çaga 3 kültürünün Kuyusay ve Tarım-kaya I kompleksleriyle çağdaş olduğunu ve tümünün erken Saka dönemi içinde yer aldığını ortaya koyar. Ayrıca Margiana ve eski Dağıstan materyalleriyle doğrudan benzerlikler, güney kökenli kültürel etkilerin de varlığını düşündürmektedir.

Altı kafatası üzerinde yapılan kranimetrik inceleme, erkeklerin belirgin biçimde brakisefal, kadınların ise mezosefal–brakisefal eğilimli olduğunu göstermiştir. Erkeklerde geniş alın, güçlü kaş kemerleri ve yüksek yüz morfolojisi gözlenirken; kadınlarda daha yassı yüz iskeleti ve çok geniş orbita yapısı dikkati çeker. Cinsiyetler arası morfolojik farkların düşük olması, serideki cinsel dimorfizmin zayıfladığını

⁸⁸ Herodotos, *Historiai* (I. 215/216).

göstermektedir.⁸⁹ Kadın örneklerinde ve bazı erkeklerde belirlenen mongoloid morfolojik ve odontolojik işaretler (kürek biçimli kesiciler, düşük burun çıkıntı açısı) karışık kökenli bir nüfusa işaret eder.⁹⁰

Yablonskiy'e göre, Sakar-çaga 3 bireylerinde gözlenen mongoloid tesirler, daha önce Güneydoğu Aral ve Kazakistan Saka örneklerinde de saptanmış olup, Andronovo tipi Avrupalı unsur ile Orta Asya kökenli mongoloid bileşenin melezleşmesiyle açıklanır (Ginzburg, Trofimova). Bu durum, Orta Asya bozkırlarında erken Demir Çağı boyunca biyolojik ve kültürel heterojenliğin yaygın olduğunu göstermektedir.

⁸⁹ Cinsel dismorfizmin zayıflığı, popülasyonda beslenme farklarının azalması, fiziksel iş bölümünün eşitlenmesi, homojenleşmeye işaret eder. Birkaç nesilde gerçekleşen bir durum değildir.

⁹⁰ Sovyetlerde antropologlar genellikle karışıklık “halklar” anlatısına yatkındır. Bu Sovyet vatandaşlarının bilmem kaç bin yıllık karışıklığının tarihsel temelleri tezine dayanır. 1980’lerde kullanılan morfolojiye dayalı tanımlar günümüzde terkedilmeye başlansa da terminolojik etkisini sürdürmektedir. Günümüzde popülasyonlar arası akrabalık iddialarında DNA çalışmaları kullanılmaktadır. Andronova Kültürü’nün başlıca yayılım sahaları, Batı Sibirya ovası, Kazakistan’ın kuzeyi ve ortası, Altay Dağları ve Yenisey havzası, Ural’ın doğu etekleri, Fergana ve Aral çevresine kadar olmak üzere tamamen Asya Kıtası’ndadır. Mal’ta–Buret kültürü de Avrupa kıtasında yer almamaktadır. Genetik yayılım Yakutistan-Ural hattını göstermektedir. Corded Ware sahasına da mevcut dünya haritalarına göre Kazakistan, Batı Sibirya üzerinden gidilebilir. Her hâlükârda, Biyoloji, Coğrafya, Tarih gibi disiplinlerin yerine XIV. Yüzyıldan kalma ilahi derlemelerindeki ses benzeşmelerine bakılması daha mantıklıdır.

Tumek-kiçicik kafataslarının dolikokran yapısı ve yüksek burun kemikleri, Doğu Pamir Saka'larıyla yakınlık gösterir; bu tipin, Orta Asya-Kazakistan'daki genelde homojen Saka kompleksinden ayrıldığı vurgulanır.

Sakar-çağa 3 kazıları, Saka kültür alanının batı sınırlarını Hazar'a kadar genişletmiş, Prisarıkamış nüfusunun hem doğudaki Uygarak mezarlığıyla hem de güneydeki Margiana–Dağıstan sahalarıyla kültürel temas hâlinde olduğunu kanıtlamıştır.⁹¹ Kuyusay ok uçlarının tarihlenmesiyle M.Ö. XII.-XIII. Yüzyıl'a ait İskit yayılmasının izleri olarak yorumlanmaktadır. Rapoport onlara fahrî Aryanlık verir. İran ismi ilk olarak Darius Devri'nde Herat ve çevresini kapsayan Aria bölgesinden ibarettir. Bölge, *Enmerkar ve Aratta Kralı* ismiyle Sümer efsanelerinde geçen, tahıl karşılığı lapis lazuli ve değerli madenler sağlayan ilk Karabaş sömürgelerindendir. Sümer tapınaklarında ve neredeyse bütün Orta Doğu'da, izotop analizlerine göre Bedahşah Ser-i Seng'den gelen bu taşlar kullanılmaktaydı.⁹² Yayılma ve işgallerin nüfus artışı-kaynak yetersizliği döngüsüne girmiş tarımcılardan kaynaklandığını göstermektedir. Güneyli tarım-maden kölesi sahipleriyle Kuzeyli hayvancıların ilişkileri tek yönlü değildir. Barthold, lapis lazuli ve lacivert boyama amaçlı kullanımına dair Mısır ve

⁹¹ L. T. Yablonskiy, “K voprosu o kraniologii i etnogenezu naseleniya Severnoy Turkmenii (mogil'nik rannosakskogo vremeni Sakar-chaga 3).” (Kuzey Türkmenistan Nüfusunun Kraniolojisi ve Etnogenezine Dair (Erken Saka Dönemi Sakar-çağa 3 Kurganı)) Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR (MIA), S. 183, Nauka, Moskva, 1986, s. 47–66.

⁹² Beate Huber vd. “Lapis Lazuli Provenance by LA-ICP-MS.” *Journal of Archaeological Science* 109 ,2019.

Asur'daki daha geç örneklerle değinmiştir.⁹³ Başlangıçta bu madenler acaba kime aitti?

4.2 Kiloyıl Olayı'nda ekolojik stresin BMAC hattındaki küçük Dravid sızmalar taşıyan İranî (Neolitik tarımcı) geniş tabakalara nasıl tesir ettiğı henüz çalışılmamıştır. Modern İran'da step genetik izlerine dair çalışmalar yetersizdir.

⁹³ W Barthold, *An Historical Geography of Iran*, ev. Svat Soucek- ed. C. E. Bosworth, , NJ: Princeton University Press, Princeton 1984.

1.5 Harezmi'n Emevîlere İlhakı

Harezmi ismi, Horasan'da Arap işgali sırasında ilk defa Hz. Osman'ın Hilafeti devrinde Ahnef b. Kays'ın seferi münasebetiyle geçmektedir. Merverud üzerinden hareket ederek Belh'i haraca bağlamış, tahsilata yeğeni Esîd b. el-Müteşemmis gönderip kendisi Harezmi üzerine hareket etmişti. Ahnef'in bir süre Harezmi'de kaldığı kışın bastırmasıyla birlikte seferi uygun bir tarihe kadar erteleme kararı aldığı rivayet edilmiştir. Taberi'de Hicri 32 yılı hadiseleri içinde Ahnef'in dönüşünden bahsederken Belh'de Mihrigan Bayramı'nın geldiğinden bahsedilmektedir. 652 Eylül-Ekim aylarına münasip düşmektedir.⁹⁴

Selm b. Ziyad 681 (H. 61)'de Yezid b. Muaviye tarafından Horasan Valisi olarak atanmasına kadar geçen süreçte Harezmi ve Maverâünnehr'e yönelik askerî harekât yavaşlamış görünmektedir. Arapların öncelikli hedefi Toharistan istikameti idi. Selm'in bölgeye intikalinden önce Horasan melikleri Harezmi'de bir toplantı yapıp aralarındaki anlaşmazlıkları hallederek Araplara karşı ortak hareket etmek için Harezmi yakınlarında toplanmıştı. Horasan'daki Arap idareciler bölgeye saldırı düzenlemek isteyen Arapları alıkoyuyordu. Taberi iki farklı rivayet aktarır, ilki Selm'in Mühelleb'i bu birliğe karşı gönderdiği, onları Harezmi yakınlarındaki kasabada muhasara edip fidye karşılığı barış anlaması yaptığını. Mühelleb 20.000.000 nakit olarak almış, aynı olarak alınacak hayvanları yarı fiyatına sayarak iki katı almıştır. Böylece toplamı 50.000.000 dirheme ulaşmıştır. İkincisi, Selm'in bizzat Harezmi üzerine yürüdüğü haraca bağlayıp daha sonra Semerkant üzerine yürüyüp aynı şekilde haraca bağlayarak barış akdettiğine dairdir. Selm'in eşi de Ceyhun'u geçerken yanındaydı. Semerkand ihşidini hatunun

⁹⁴ *The History of al-Tabari*, çev. R. Stephen Humphreys, c. XV, State University of New York Press, Albany 1990, s.106.

zihnetlerini ödünç alma bahanesiyle çalmıştı.⁹⁵ Selm, Muaviye b. Yezid'in ölümüne kadar Harezm'den haraç almaya devam etmiştir.⁹⁶

Kuteybe'nin saldırılarına kadar Taberi, bir kez Haccac ile Yezid arasındaki Harezm'e sefer yapma münakaşası vesilesiyle bahseder. Haccac, Yezid'in Harezm'e sefer yapmasını istemiş, Yezid gelirinin az tehlikesinin fazla olduğu yönünde cevap vermiştir. Haccac, sefer düzenlemeyecekse yerine bir vekil atayıp yanına gelmesini istemiştir. Bunu üzerine Yezid, Harezm'e sefer düzenlemek isteyince Haccac, onun ilk başta söyledikleri yani gelirinin ve tehlikeli olduğu söyleyerek yanına gelmesini istedi. Fakat Yezid, Haccac'ın emrine muhalefet ederek Harezm'e sefer düzenledi. Harezmli bariş yapıp çok sayıda esir aldı. Esirlerle Merv'e dönüş yolunda soğuk bastırıldığı için esirlerin elbiselerini soyan Araplar onların elbiselerini kendileri giydiler. Harezmli esirler soğuktan öldü (704/ H.85).⁹⁷

Taberi'nin kendine ulaşan rivayetlerin toplamından vardığı sonuca göre zayıf karakterli zavallı Harezmşah'ın küçük kardeşi Hurrazad fiilen iktidarı ele geçirmiş, Harezmşah'ın hoşuna giden cariyelerini, atlarını, lüks mallarını elinden almaktaydı. Harezmli bilerin karısına, kızına, kız kardeşlerine de zorla el koyup dilediği gibi tasarruf etmekteydi. Harezmşah'a şikayetler gelmekteydi. O ise şikayetçilere ona güç yetiremediğini, elinden bir şey gelemediğini söylemekteydi. Bu zorbalığa uzun süre maruz kalan Harezmşah, Kuteybe'ye Hurrazad ve yandaşlarından kendisini kurtarması

⁹⁵ *The History of al-Tabari*, çev. I.K.A. Howard, c. XIX, State University of New York Press, Albany 1990, s.187-188

⁹⁶ *The History of al-Tabari*, çev. G.R. Hawting, c. XX, State University of New York Press, Albany 1989, s. 70.

⁹⁷ *The History of al-Tabari*, çev. Martin Hinds, c. XXIII, State University of New York Press, Albany 1990, s.87.

ve haklarında uygun gördüğü şekilde gerekeni yapması karşılığında, gizlice bir mektup üç şehrin üç altın anahtarlarını gönderip Harezm'i ona teslim etmek istediğini ilettili. İbn A'sem'de Harezmşah'ın ismi Cungan (جنگان) olarak geçmektedir. Harezm halkının 400.000 kişi olduğunu söyler.⁹⁸ Taberi'de yer alan hükümdara ait olanlara el koyması fiilen iktidarı ele geçirmiş olduğu ifadesi göz önünde bulundurulduğunda normal bir durumdur. İktidarı eline geçiren hükümdar selefinin varlığına tabii olarak el koymaktadır. İleri gelenlerin ırzına tasallut etmesi ise İbn A'sem'de yer almaz. Kuteybe'nin Harezm'i malına, canına, ırz ve namusuna tasallut etmiş bir müstebidin elinden kurtarması kulağa hoş gelse de inandırıcı değildir.

Taberi'deki bu iddialar Sovyet Tarih yazımında bir Mazdek takipçisi prensin mülkiyete karşı topraksız kölelerle birlikte verdiği mücadele, ağabeyi Cungan'ı kalıtsal haklarından mahrum bırakması şeklinde yorumlanmaktadır.⁹⁹ Bu yorum fazla militan, toptancı ve anakroniktir. Mazdekiyye'nin kollarından bahseden Şehristanî bunların yayıldığı şehirler arasında Semerkand, Şaş ve İlak'ı zikreder.¹⁰⁰ Geniş halk kitlelerinin katıldığı Mazdekiyye'nin kolları arasında sayılan Ebu Müslimiyye ve Mukannaiyye olayları ise Arap işgali sırasında değil Abbasi İhtilali sırasında ve sonrasında gerçekleşmiştir. Harezmilerin, güneylerindeki Haytal ve Horasan ahalisinden açık ara önde oldukları en büyük meziyetleri, İslam coğrafyacılarının ittifakla bildirdikleri

⁹⁸ İbn A'sem, *el-Fütûh*, ed. Ali Şirî, Dar'ul-Advaa, Beyrut 1991, s. 155.

⁹⁹ A.M. Otakhuzhayev, "Arabskoye Zavoyevaniye Khorezma I Utrata Gosudarstvennoy Nezavisimosti, *Khorezm v Istorii Gosudarstvennosti Uzbekistana*", Uzbekiston faylasuflari milliy jamiyati, Taşkent 2013, s.103.

¹⁰⁰ Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Muharrem Tan, Çağlayan Matbaası, İzmir 2006, s. 240.

kompetan köle taciri olma vasıflarıydı. Hurrazad'ın etrafındaki 4000 Harezmi ileri geleninin böyle bir lükse sahip olduğunu düşünmek komik bir tasavvurdur.

Harezmi'de idari yapısında şehir devletleri söz konusudur. Harezmşah'ın ise eşitler arasında birinci bir konuma sahip olduğu düşünülmektedir ki ticaret kolonileri için makul bir yorumdur. Arapça kaynaklara göre Hurrezad bir gaspçıdır. Cungan ise meşru ve mağdur liderdir. Müstevliler için her zaman işbirlikçi alternatifler meşru, diğerleri hain, sapık, melundur. Arapça kaynaklara göre Cungan büyük kardeştir. Harezmi'de hatta genel olarak birçok zaman ve hanedanda bir kaide olarak en yaşlı olanın iktidara sahip olması gerektiği bir kanun değildir. Cungan, merzbanlar ve dihanlar dahil olmak üzere kimseye haber vermeden Kuteybe b. Müslim'e bir elçi göndererek Harezmi'yi teslim etmek üzere onu davet etti. Harezmi şehirlerinin üç altın anahtarını da elçiyle gönderdi. Hurrezad ve yanındakileri kendisine teslim edilmesini ve vereceği hükme bırakılmasını istedi. Kuteybe b. Müslim bu sırada Sogd seferine hazırlanmaktaydı. Cungan, melikleri, din adamlarını (ahbar¹⁰¹) ve dihanları toplayarak Kuteybe b. Müslim'in Sogd üzerine hareket ettiğini, Harezmi'nin güvende olduğunu telkin etti. Harezmliiler işret ve sefahatle baharın tadını çıkarmaya başladılar.¹⁰²

¹⁰¹ *Ahbar* ünvanı Yahudi rabbileri için kullanıldığı için, S. P. Tolstov, Hazarları Yahudilikle tanıştıranın Arap işgalinden kaçan Harezmliiler olduğuna dair muazzam bir tez ortaya atmıştır. Oysa Müslümanlar, Budistlere *putperest*, Maniheiztler, Mazdekiler ve bazı gnostik-dualistlere *zındık* derler, fakat bu ilkinin pagan ya da ikincilerin şeklen inanmış Müslümanlar olduğunu göstermemektedir. M. İ. Artamonov tarafından sertçe eleştirilmiştir. Bkz. Mihail İ. Artamonov, *Hazarlar*, çev. Ahsen Batur Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 368.

¹⁰² *The History of al-Tabari*, çev. Martin Hinds, c. XXIII, State University of New York Press, Albany 1990, s.185

Kuteybe b. Müslim Hezaresb'e gelinceye kadar kimsenin harekâtından haberleri olmadı. Cungan'ın etrafındaki devlet erkanı Kuteybe'ye karşı savaşmayı teklif ederken kendisi düşmanın güçlü olduğunu, istediği malları vererek savılması gerektiğini söyleyip onları da ikna etti. Cungan tek bir hendekle çevirili üç hisardan oluşan el-Fil'e geçti. Kuteybe b. Müslim ile Cungan arasında 10.000 köle karşılığında Ham Cird melikine karşı ittifak öngören bir barış antlaşması yapıldı. Kuteybe b. Müslim, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'i, Cungan'ın isteği üzerine, Ham Cird'e göndererek burayı işgal edip meliki öldürttü.¹⁰³ Abdurrahman sefer dönüşünde 4000 esir almıştı. Kuteybe Hamcird melikinin tahtına oturarak halkın karşına çıktı. Soyluların işe yaramayan kılıçlarını aldılar 4000 kişi infaz edildi. Mallarına el konuldu. Kuteybe Fil şehrine girdi. Cungan'ın kardeşini öldürdü. Mallarına el koydu. Cungan ile barış akdederek Hezaresb'e döndü.¹⁰⁴

İbn A'sem kardeşinin mülkünü ve 100.000 köle vadettiğini söylemektedir.¹⁰⁵ Taberi'nin naklettiği Cungan'ın Kuteybe'ye haraç verip savma fikrinde Harezmi ileri gelenlerini ikna etmesi hadisesini İbn A'sem farklı anlatılmaktadır. Harezmi'nin başkenti Kat yukarıda da değindiğimiz gibi üç parçadan oluşmaktaydı.¹⁰⁶ Cungan bunlardan

¹⁰³¹⁰³ *The History of al-Tabari*, c. XXIII, s.186

¹⁰⁴ *The History of al-Tabari*, c. XXIII, s.187

¹⁰⁵ İbn A'sem, *el-Fütûh*, s. 155-156.

¹⁰⁶ “Bu El-Fîr, Harezmi şehri civarında eşit yükseklikte birbirine geçmiş üç hisardan oluşan, kerpiç ve tuğla ile yapılmış bir kaledir. Bu eşit yükseklikteki hisarlar üzerinde hükümdar sarayları yer alırdı... Afrig'in El-Fîr adlı kalesi on mil uzaklıktan görünürdü; fakat Ceyhun nehri tarafından yıkıldı ve nehir sulan her yıl kalenin bir miktarını alıp götürdü. Öyle ki, İskender'den sonra 1305 yılında kaleden geriye hiçbir şey kalmadı.”

ikisini elinde bulunduruyordu. Hurrazad, Cungan'ın Kuteybe ile anlaşıp kendisine kurdukları komlodan haberdar oldu fakat halkın tepkisinden çekindiği için bir şey yapamadı. Harezmi ahalisinin bir kısmı Hurrazad ile birlikte Arap işgaline ve işbirlikçi Cungan'a karşı direndi. Fakat hazırlıksız yakalanan ve içeriden ihanete uğrayan Harezmîler kısa sürede mağlup edildi. Hurrazad yakalandı, Cungan'ın isteğiyle infaz edildi. İbn A'sem'in verdiği sayının çoğunluğu tarımla iştil eden köylüler ve köleler olmalıdır. Harezmi nüfusunun dörtte birine tekabül etmektedir. Bunlar Araplar tarafından Horasan pazarlarında satılmış ya da sahiplenilmiş olmalıdır. Arapların gasp ettikleri çiftliklerde ihtida edinceye kadar köle olarak çalıştırılmış olmaları da mümkündür. Kaynakların tamamında Ham Cird melikinin ismi geçmemektedir. İbn A'sem onun Kuteybe ile Fenek mevkiinde karşı karşıya geldiğini bildirmektedir. Cungan, Kat'ın üç hisarından ikisine sahip olduğuna göre bu Fenek üçüncü hisar ve şehrin üçte birlik kısmını müstemil mahallesinde değildir.

Cungan, Harezmîlere Kuteybe b. Müslim'in Sogd üzerine gideceğini ve güvende oldukları yönünde telkinde bulunduktan sonra baharın tadını çıkartmaya karar verdikleri ifadesi kutlamanın ne olduğu konusunu doğurmaktadır. Birûni, Harezmîlerin bayramlarını sayarken havaların ısınıp sefer mevsiminin başladığı döneme rastgelen bir bayramdan bahseder: Ahşerîverî. İlk güne Fağberiye derler. Bu kelimenin aslının şahın çıkışı anlamına gelen Fağrebe olduğunu, çünkü Harezmşahların bugün sıcakların artması sebebiyle dışarı çıkıp soğuk günlerin gelişine kadar dışarıda [yaylalarda] kaldıkları, yazı dışarıda geçirdikleri söylenir. Ama esasen onların Türk Guzların sınırlarına düzenledikleri saldırıları püskürtmek ve ülkeyi korumakla meşgul oldukları dönemdir. Taberi ve İbn A'sem'de Ham Cird ile Hurrazad birlikte anılmamaktadır.

Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 77. Kaynaklarda Fîl olarak da geçmektedir.

Hurrazad'a daha ayrıntılı yer veren İbn A'sem onun gelip Fenek'e konduğunu söylemektedir. Yani Hurrazad Kuteybe Harezm'e ulaştığında başkentte değildi. Cungan ise harezmsahların yaylaya çıktığı mevsimde yaylada değildir. Buraya kadar aktarılanlar sanki harezmsah, Hurrazad, Cungan ise Araplarla iş birliği yaparak onu devirmeye çalışan bir hanedan azası olduğu fikri doğurmaktadır.

1.6 Harezm'de Memunîler, Altuntaş oğulları ve Selçukluların Ortaya Çıkışı

VIII. Yüzyılın sonlarına doğru Harezm sahralarında sıkça anılan Oğuzlar, İslam kaynaklarının görüş açısına girmeye başlamıştır. Belâzurî (ö. 892), II. Abdullah b. Tahir'in babası Abdullah b. Tahir (ö. 845) tarafından sevk edilen Oğuzlar üzerine seferlerinden bahsetmektedir.¹⁰⁷ *“Daha sonra el-Mu'tasimbillah halife oldu; o da aynı şekilde davrandı; o kadar ki sonunda onun askerlerinin büyük ekseriyeti Mâverâünnehir, Soğd, Fergana, Uşrûsana, Şâş ve başka yerlerin halkından oluştu. Onların hükümdarları el-Mutasım'ın kapısına geldiler; oradakiler arasında İslâmiyet hakim oldu. Böylece bu ülkelerin halkı, kendilerinin öbür tarafında yaşayan Türklerle savaştılar. Abdullah b. Tahir, oğlu Tâhir b. Abdillâh'ı Ğûziyye (Oğuzlar) ülkesine savaşa gönderdi; Tahir, kendisinden önce kimsenin ulaşamadığı yerleri fethetti.”*¹⁰⁸

Samani idaresinin çözülme sürecinde XI. yüzyıl döneminde Harezm'de yerel harezmsah soyu Afrigoğulları¹⁰⁹, Gürgenç merkezli Memunoğulları tarafından ortadan

¹⁰⁷ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I., İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 22.

¹⁰⁸ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 494.

¹⁰⁹ Bu isimlendirme Birunî'nin efsanevî silsilelerine dayanmaktadır. Nümizmatik verilerle hanedana ismini vere Afrig dahi desteklenmez. Al-i Afrig hanedanı içerisine Arapların bölgeyi işgalinden itibaren İslam kaynaklarında ismi geçen bütün

kaldırıldı (995). Gaznelilerin atadığı Hacib Altuntaş ve oğulları dönemi hem Harezm'in bölgeler arası güç dengelerinde ağırlık kazanmasını sağladı hem de Selçuklular gibi küresel ölçekte güçlerin ortaya çıkışında bir hareket noktası haline geldi. Bu nedenle, Harezm'in de İslam kaynaklarında görünürlüğü artmaktadır. Beyhakî, Gazneli Sultan Mahmud'un bölgeyi ilhakına uzanan sürece öncesi ve sonrası ile birlikte bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir. Harezm'i kendi başına, müstakil, kendi kendine yetebilen (seksene seksen) bir ülke olarak tanımlamaktadır. Burasının daima bir iktidar merkezi olduğu ve İslam'ın bölgeye nüfuzundan önce ve sonra bu özelliklerini devam ettirdiğini bildirmektedir. Harezm'in Horasan'a bağlı Huttalan ve Çağâniyan gibi bir belde olmadığını, ayrı bir bölge olduğunu açıkça ifade etmektedir. Arapların bölgeye yönelik harekât üstleri Horasan'da olduğu için İslam coğrafyacılarında genellenme yaparak Horasan'a dahil ettikleri Harezm'in tarihî olarak da müstakil olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Beyhakî Muâz-oğulları ve Tahirîler devrinde Harezm'in müstakil varlığının sarsıntı geçirdiğini bildirir.¹¹⁰

el-Makdisî, X. Yüzyılın son çeyreğinde Harezm'deki yerleşimleri nehrin iki yakasına göre ayırarak Harezm'deki yerleşimleri sıralamaktadır.¹¹¹ Sıralama aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

harezmşahlar dahil edilmektedir. Haklarında pek bir şey bilinmeyen bu idarecilerin Birunî'de bir listesi verilmiştir. Bkz. C. E. Bosworth, "Āl-e Afrīg," *Encyclopædia Iranica*, c. I/7 (1985), ss. 743–745.

¹¹⁰ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal. Yay. haz. Hicabi Kırılanc, TTK, Ankara 2019, s. 632.

¹¹¹ El-Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 218.

Haytal Yakası	Horasan Yakası
KAT	CÜRCANIYE
Girdiman	Nuzvar
İhan	Zemahşer
Erdehive	Rezvend
Nukfağ	Vezarmend
Kerder	Deskahan
Mezdehkân	Has
Ceşire	Huşmisen
Sedur	Medâmisen
Zerduh	Hive
Beratigin	Kerderanhas
Medkeminiye	Hezaresb
	Ciğerbend
	Caz
	Dergan
	Çit
	Küçük Cürcaniye
	Sedfer
	Mesâsan
	Kerdar
	Enderistan

Gürgenç merkezli Memunoğulları'nı (995–1017), Bosworth, Ebu Ali Memun b. Muhammed (995), Ebu'l-Hasan Ali b. Memun (997), Ebu'l-Abbas Memun b. Memun (1009), Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali (1017) olarak listelemektedir. Gazneli ilhakı (1017) sonrasında bölge *harezmsah* ünvanı taşıyan vali Hacib Altuntaş tarafından yönetilmiştir.¹¹²

Beyhakî, Memunoğulları'ndan bahsederken, Ebu Reyhan Birunî'nin *el-Musâmere fî Ahbari Hârezm* eserinden yararlanarak Gaznelilerin Harezmi'nin ilhakını anlatmaktadır. Ebu'l-Abbas Memun b. Memun, Sebük Tegin'in kızı, Gazneli Sultan Mahmud'un kardeşi, Hurre Kâlici ile evliydi. Sultan Mahmud'a duyduğu bağlılıktan etraftaki Samanî ve Saffarî emirlerinin bulunduğu meclislerde onun adına ayakta kadeh kaldıracak kadar saygılıydı. Halife el-Kadir-billah'ın kendisine hükümdarlık alametleri ve unvanları kullanmayacak kadar bağlıydı.¹¹³ Beyhakî'nin ifadelerinden Ebu'l-Abbas'ın son zamanlarında söz konusu hakimiyet alametlerinin meydana çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Gazneli Mahmud, Ebu'l-Abbas'tan Karahanlılar ile Gazneliler arasındaki Özkent Savaşı sonrası elçilik heyetine kendi misyonu içerisinde katılmasını istemiş fakat bu istek kibarca geri çevrilmiştir. Sözde, Sultan Mahmud'un Hindistan seferi sırasında haberi olmadan, Gazneli veziri Ahmed-i Hasan tarafından hutbeyi Gazneli Sultan Mahmud adına okutarak Karahanlılarla ittifak töhmetinden kurtulması yönünde tavsiyede bulundu. Gaznelilerle bağlanma meselesi Harezmi ileri gelenlerinin itirazlarıyla karşılandı. Harezmsah Ebu'l-Abbas bunun üzerine Karahanlı İlek Han ile ittifak girişiminde bulundu. Karahanlılar, Harezmsah ile Sultan Mahmud arasında arabuluculuk yapmaya kalkınca, Gazneli muhalefetiyle karşılaştı. Harezmsah Ebu'l-

¹¹² Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1996, s. 178.

¹¹³ *Târih-i Beyhakî*, s. 634- 635.

Abbas, Karahanlılar nezdinde Gaznelilere karşı askeri ittifak arayışına girişse de başarılı olamadı. Gazneli Sultan Mahmud, Karahanlıların aracılığını kabul eder görünse de, Harezmsah Ebu'l-Abbas'ı Harezm'de kendi adına hutbe okutulmasına muhalefet edenleri cezalandırmak için tedip seferi düzenlemekle tehdit etti. Harezmsah, o zaman hükmü altında bulunan Nesa ve Ferave'de hutbeyi Gazneli Sultan Mahmud adına okutmaya başladı. Fakat, Harezm (Kat) ve Gürgenç'da hâlâ kendi adına okutmakta directti. Harezmsah ordusu Hacib-i Büzürg Buharalı Alp Tegin komutasında Hezaresp'e konuşlanmıştı. Teslimiyetçi Harezmsah Ebu'l-Abbas kasrına kasrına kapandı. Muhalifler kasrın etrafını ateşe verip Ebu'l-Abbas'ı hal ettiler (17 Mart 1017). Amcasını oğlu Ebu'l-Hâris b. Muhammed b. Ali b. Memun'u tahta çıkardılar. Ahmed-i Tufan vezaret makamına getirilirken fiili iktidar Alp Tegin'in elindeydi. Böylece, Gazneli Sultan Mahmud'un Harezm'i ele geçirmesi için şartlar oluşmuştur/oluşturulmuştur.

Gazneli Mahmud bir taraftan Amuderya'nın güneyinde Amuy'a kadarki vilayetlerde kuvvetlerini toplarken kız kardeşinin teslimini istedi. Karahanlılar nezdinde de diplomatik girişimlerde bulunarak damatlarının kisasını savaş sebebi olarak sundu. Harezmli barış için 200.000 dinar ve 4000 at karşılığında barış yapmak istediler. Gazneli Mahmud, Harezmsah Ebu'l-Abbas'ın katillerinin kisasında kararlıydı. Harezmli savaşı kaçınılmaz olduğunu anlayınca 50.000 kişilik bir ordu topladılar.¹¹⁴ Amuy üzerinden Harezm'e hareket eden Gazneli ordusu Harezmliyi mağlup etti. Alp Tegin Buharî, Humartaş Şarabî, Sav Tegin Hanî gibi emirler ve Harezmsah Ebu'l-Hâris b. Muhammed b. Ali b. Memun hapsedildi. Harezm hazinesine ve emirlerin mallarına el konuldu.

¹¹⁴ *Târîh-i Beyhakî*, s. 634-644. Merçil, 200.000 dinar ve 3000 at karşılığı bir anlaşmadan söz etmektedir. Gazneliler açısından olayların gelişimi için Bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 36-37.

Harezm emirleri mallarına el konulduktan sonra asıldı. Bazıları fillerle ezildikten sonra fillerin dişlerinde sokak sokak teşhir edildi, bazılarının, ikiye bölündü, elleri, ayakları kesildi. Asılanların dar ağaçları tuğlalarla sağlamlaştırılıp boyunlarına da isimleri asılarak teşhir abidesi haline getirildi. Harezmşahlık makamı Hacib Altuntaş'a bırakıldı. Sukunet sağlanıncaya kadar Arslan Cazib de bölgede kaldı. Harezm'den alınan esirlerin oluşturduğu katarlar Belh, Lahor, Mültan'a kadar ulaşmıştır. Memunoğulları uygun zindanlara hapsedildi. Gazneli ordusunun bölgeden ayrılmasından sonra Ebu'l-Hâris b. Muhammed b. Ali b. Memun'un kayınpederi Ebu İshak Gaznelilere saldırdıysa da Arslan Cazib tarafından bir katliamla cezalandırılmıştır. Beyhakî, Arslan Cazib Harezm'den ayrıldıktan sonra bölgede kalan Kalbak idaresindeki 7000 süvari ile, Hacib Altuntaş arasındaki anlaşmazlığa dair bazı misaller vermektedir.

Hacib Altuntaş'ın oğlu Harun Gazneli merkezi idaresi tarafından atana vezirler vasıtasıyla denetlenmek istenmiştir. Harun'un Harezm'deki idaresi Selçukluların öncüsü olan Türkmenlerin Horasan'a inmeye başladıkları döneme isabet etmektedir. Harun, Horasan'a yönelik emeller beslemekteydi. Harun güçlendikçe Gazne sarayı ile bağlantılı olan kişileri Harezm'den uzaklaştırmaya başlamıştı. Saltanat alametleri taşımakta, Ali Tegin ve Selçuklularla bağımsız ittifaklar kurmaktaydı. Harun ile Gazneli Mesud arasındaki kriz patlak verdiğinde Selçuklular Buhara'daki Nur ile Endergaz arasında konup göçmekteydi (1034).¹¹⁵ Türkmenlerin Horasan'da çıkardıkları karışıklar Gazneli idaresinin Harezm'e müdahale etmesini engellemekteydi. Selçuklular bu süreçte Harun'un desteğiyle tam kadro çok sayıda at, deve, çadır ve mühimmat ile Gavhare, Maşe Ribatı, Şurah-han gibi verimli arazilere iskân edildiler. Harun onlardan Horasan'a düzenleyeceği seferlerde öncü birlikler olarak bulunmalarını talep etmişti. Ali Tegin'in oğullarıyla yaşadıkları anlaşmazlık nedeniyle Buhara civarında konaklama

¹¹⁵ *Târîh-i Beyhakî*, s. 645-648.

imkânı tükenmişti. Cend Emiri Şahmelik ile İnallılar arasında düşmanlık vardı. Şahmelik, Selçukluların Harezm’de konakladıklarını haber alınca bir baskın düzenleyerek 7000-8000 Selçukluyu öldürdü. Pek çok esirler alındı ve atları, malları vs. yağma edildi (29 Ekim 1034). Selçuklular Gavhare üzerinden Kat tarafına çekildiler. Saldırıdan kurtulanlar perişan halde, buz tutmuş Amuderya’yı geçerek Ribat-ı Nemek civarına geldiler.¹¹⁶ Harun ile Şahmelik arasında bu sırada ittifak görüşmeleri gerçekleşmekteydi. Selçuklar, Harun’un himayesinde olmasına rağmen arabuluculuk teklifi ile yetindi.¹¹⁷ Harun’un Gazneli idaresine geçmiş Horasan’a yönelik askeri faaliyetlerine katılımlar bahsinde Kücet, Çoğrak¹¹⁸ ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının da ordusunda yer aldığını Beyhakî’den öğrenmekteyiz. Harun, Selçuklulardan yalnızca öncü kuvvet olarak istifade etmek istemektedir. Şahmelik’in saldırısı sonrası Selçuklular, Harezm sınırındaki Bedir Han’da konuşlandırılmıştı. Harun’un ağır ordusu ilerledikten bir süre sonra öncü birlikler olarak Merv’e saldıracaklardı. Harun, 14 Nisan 1035 günü topladığı orduyla Horasan seferine başlayıp birkaç menzil ilerledikten sonra Gaznelilerin sahibü’l-beridi Ebu Said Sehlî’nin ayarladığı kendi haslarının saldırısına

¹¹⁶ *Târîh-i Beyhakî*, s. 649. Sevim ve Merçil, Selçukluların Altuntaş tarafından Şurahan ve Dargan’a yerleştirildiğini söylemektedir. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 22. Harezm’in kanal sistemine dair bir şema için Bkz. Ek 2)

¹¹⁷ *Târîh-i Beyhakî*, s. 650.

¹¹⁸ *Kücet, Dîvânu Lugâti't-Türk*'te doğrudan Harezm’e yerleşen bir Türk topluluğu olarak geçmektedir, *Çoğrak* ise Oğuzların *Çaruklug* boyunun bozulmuş hali ile ilişkilendirilebilir. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 35-36. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *Çaruklug*'un sayılarının az, alametlerinin ise bilinmemesi yerleşikleşme ile alakalı olabilir.

uğradı. Şeker Hâdim tarafından yaralı bulunan Harun, 17 Nisan 1035 tarihinde öldü. Harezmi karışıklıklar ve yağma olayları çıktı. Harun ölümü sonrası çıkan karışıklıklar Şeker Hâdim tarafından bastırıldı. Harun tarafından takibata uğrayıp saklanan, durumdan istifade etmeye kalkan Gazneli kethüdası Abdülcabbar ve yandaşları ortadan kaldırıldı. Harun'un kardeşi Handan İsmail başa geçirildi (10 Mayıs 1035). Sultan Gazneli Mesud bir süreliğine Harezmi'den ümidi kesti. Fakat, Harun'un ölümü ittifakta yer alan Selçukluların Horasan'a girmelerine engel olamamıştır.

Harezmi kethüdası Abdülcabbar'ın babası Gazneli veziri Ahmed Abdüssamed, Şahmelik ile temaslarda bulunmaktaydı. Şahmelik Gazneliler adına Harezmi'yi ele geçirmek, Horasan'a girip Selçukluları ortadan kaldırmak iddiasındaydı. Handan İsmail ve Şeker Hâdim, başlarda Şahmelik'i tehditlerle savuşturmaya muktedir olmuşlardı. Şahmelik'in Harezmi'ye tayini fikri, Selçukluların Horasan'da güç kazanması nedeniyle Gazneliler nezdinde kabul görmüştür. Şahmelik, Harezmlileri Hezaresp dışındaki sahrada (Beyhakî'de Esîb Sahrası olarak geçer) mağlup etti (11-13 Şubat 1041). Harezmliler kale savaşı yerine meydan savaşını tercih ederek yenilgiye uğramıştı. Savaş sonrası Şahmelik Hezaresp ribatında on beş gün konaklamıştı. Cürcaniyye tarafına çekilen Harezmlilerin mal karşılığı barış girişimleri başarısız oldu. Ordusunu zinde kuvvetlerle takviye eden Şahmelik, Harezmi'nin kendisine Sultan Mesud tarafından tevdi edildiğini söyleyerek hak iddiasında bulunmaktaydı. Gazneli ordusunun yolda olduğu, içeride iş birlikçiler bulunduğu gibi şayialar yayılınca, Handan İsmail ve Şeker Hâdim, Selçuklulara iltica etmek üzere Harezmi'den kaçtı (28 Mart 1041). Şahmelik başarısız bir takibattan sonra 19 Nisan 1041 tarihinde Harezmi'ye girerek hutbeyi, kısa süre önce ölen Sultan Mesud ve kendi adına okuttu. Selçuklular iltica eden Altuntaşlıları hapsetti. Şahmelik Mevdud döneminde Gaznelilerin elinde bulunan Horasan'a yönelik

girişimlerde bulundu. Sonunda Selçukluları eline düşüp öldü. Beyhakî'nin anlatısı burada yarım kalmaktadır.¹¹⁹

Şahmelik ile mücadelede, Çağrı Bey'in kuvvetleri tek başına kâfi gelmeyince, Tuğrul ve Çağrı Bey 1043 yılında Harezm'e yönelik ortak bir harekatta bulunarak Harezm'i ele geçirdi. Gazneli hakimiyet sahasındaki Mekran'a kaçan Şahmelik, Ertaş tarafından yakalandı ve hapiste öldü.¹²⁰

Sultan Alparslan, Deşt-i Kıpçak seferinde Mangışlak çevresindeki Türkmenleri ezip, Cend'de Selçuk Bey'in mezarını ziyaret ettikten sonra Harezm'in idaresini oğlu Arslan Argun'a tevdi etti.¹²¹

Anuştegin Hanedanı'nın kurucusu olacak olan Anuştegin Garceî, Harezm gelirleri sultanın hamamına bağlı olduğu için taştardar (ibrikçi) iken harezmşah ünvanı taşımaktaydı. Bilge Tegin tarafından Garcistan'dan satın alınmış bir köleydi. Harezm'de ikamet etmemiştir. Anuştegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed Merv'de eğitim görmüştür. Harezmşah Ekinci b. Koçkar isyan eden emirler tarafından öldürüldüğünde Sultan Berkyaruk'un Horasan valisi Emir-i dâd Habeşî b. Altuntak, tarafından Harezm'in idaresine getirildi. Kutbeddin Muhammed'in sağlığında kendisi ve oğlu Atsız, Sultan Sencer'in sarayında biat ederek Harezm'deki konumlarını korudular. Harezmşah Atsız'ın ilk yılları, Sultan Sencer'e sadakatle geçti.¹²²

¹¹⁹ *Târîh-i Beyhakî*, s. 651- 658.

¹²⁰ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I., s. 124. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 28-29.

¹²¹ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I., s. 145-146.

¹²² V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 346. Arslan Argun isyanı sırasında maiyetinde bulundukları için; Sultan Berkyaruk tarafından cezalandırılmaktan korkan Emir Yaruktaş ve Emir

Sultan Sencer 1138 yılında Harezmşah Atsız b. Muhammed'in bağımsızlık (isyan) eğilimlerine son vermek için bir sefer düzenledi. Harezm'i yeğeni Gıyaseddin Süleymanşah'a ikta olarak verdi. Yanına vezir, atabeg ve hacib atadı. Harezm'i ele geçirip 1139 yılı başında Merv'e döndü. Sultan Sencer, Merv'e döndükten sonra Selçuklu askerlerinden memnun olmayan Harezmlilerin desteği ile Harezmşah Atsız, Harezm'i tekrar ele geçirdi.¹²³ Sultan Sencer tarafından iki oğlu öldürülen Harezmşah Atsız, Karahıtaylara müracaat ederek Maverâünnehir'in işgaline vesile oldu. Akabinde Merv'i ele geçiren Harezmşah Atsız, şehirde intikam amaçlı cezalandırmalara başvurdu.¹²⁴ Maverâünnehr 1216 yılında Harezmşahlar ele geçirinceye değin Karahıtayların idaresinde kaldı. Katvan Savaşı sonrası Merv başta olmak üzere Horasan şehirlerine giren Harezmşah Atsız, Nişabur'a kadar ilerleyerek 1142 yılı içinde bir süre hutbeyi kendi adına okuttu.¹²⁵ Karahıtay destekli Harezmşah karşısında bir süre pasif kalan Sultan Sencer Harezm'e 1043 yılında ordusunun bazı birlikleri Cücaniyye'ye girmesine rağmen başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi.¹²⁶ Harezmşah Atsız'ın, Sultan Sencer'in Oğuz tahakkümünden kurtulduğu 1156 senesinde itaat bildirdiğinde dair bir münşeât mecmuaları üzerinden bir konsensüs vardır.¹²⁷ İbnü'-Esir Harezmşah

Kodan, Harezmşah Ekinci b. Koçkar'ı öldürüp Harezm'e kısa süreli olarak hâkim olmuştur (1097): Bkz. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I., s. 212.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. XI, s. 67.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. XI, s. 80.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. XI, s. 84-85.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. XI, s. 90.

¹²⁷ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, c. I., s. 278.

İl-Arslan'ın tahta çıkışını ve bağılılığını bildirmesini, Sultan Sencer'in Karluk katılımları ile Oğuzların elinden kurtulmasından önceye yerleştirmiştir.¹²⁸

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, c. XI, s. 179-180.

1.7 Yâkût el-Hamevî'ye Göre Moğol İstilası Öncesi Harezm

Harezm'in Moğollar tarafından ele geçirilmesinin arifesinde bölgeyi, Yâkût b. Abdullah el-Hamevî el-Rûmî ziyaret etmiştir. *Mu'cemü'l-Büldân* isimli eserinde verdiği bilgiler esas itibariyle bölgenin o gün için güncel durumunu yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Eserinde ansiklopedik bir tasnif benimsediği için kelimenin okunuşuyla başlamaktadır. Ağırlıklı olarak Makdisî'den istifade eder. İbn Fadlan'ı geniş ölçekte kullanmıştır. Her ikisini de kendi gözlemleri doğrultusunda tenkit etmektedir. Bizim için eserin birincil öncelikli kısmı kendi gözlemleri ve yorumlarına dair gözlemleridir.¹²⁹ Bunun yanı sıra kendinden önceki Arapça coğrafya yazım geleneğinin bir özeti niteliğindedir. Önemli şahsiyet ve ravilerin neseplerinde *el-Ensâb*'dan istifade etmiştir.¹³⁰

*“Ben oraya 616 senesinde (Milâdî 1219) gitmiştim; bu kadar mamur bir vilâyeti hiç görmemişim. Toprağının kötülüğüne, tuzlu bataklık olmasına ve çok yerinde su birikintileri bulunmasına rağmen, imar kesintisizdi, köyler birbirine yakındı, çöllerinde bile müstakil evler ve köşkler çoktu. Kırsalında gözün iliştiği yerde imar olmayan yerler nadirdi.”*¹³¹

Tolstov'a göre Amuderya'nın aşağı havzasında Moğollarca işgalinden önce, 0,7 milyon hektar sürekli sulama, 0,5 milyon hektar delta sulaması olmak üzere toplam 1,2 milyon hektar bir alan sulanmaktaydı. Tarım ürünlerinin çeşitliliği İslamiyet Öncesi göre oldukça artmıştı.

¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâr İhyâ el-Turâs el-Arabî, Beyrut 1977.

¹³⁰ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdürrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., Meclis-i Dâiretü'l-Ma'ârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd 1382/1962.

¹³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 396.

Arkeolojik verilere dayanarak sulama sistemlerinin gelişim ve tarım ürünlerinin çeşitliliğinde artış tespit etmiştir. Darı, buğday, arpa, kayısı, şeftali, üzüm, erik, armut, kavun, karpuz, kabak, salatalık, havuç, baklagiller (bakla, maş fasulyesi), pamuk, susam da yetiştiriliyordu.¹³²

Bunun yanı sıra ağaç çoktu; çoğunluğu dut ve söğüt ağaçlarıydı. Çünkü inşaatlarında ve ipekböceği beslemekte bunlara ihtiyaç duyarlar. Onların kırsalında dolaşanla çarşılarında gezen arasında fark yoktur. Dünyada Harezm kadar geniş ve halkı daha kalabalık bir yer olabileceğini sanmazdım. Onlar dar geçime alışmış, az şeyle kanaat eden kimselerdir.”¹³³

Moğol fütuhâtı döneminde Çağatay ve Ögedey birlikleri bölgeye intikal ettiğinde kuşatmada kullanılacak taş bulamadıkları için dut ağaçları kesilip kuşatma araçları için kullanılmıştır.¹³⁴

“Harezm’in çoğu köyü, pazarları, nimetleri ve dükkânları olan şehirlerdir. Pazarı olmayan köy seyrekdir. Bunun yanında tam güvenlik ve huzur içindedirler. Kışları ise çok şiddetlidir. Öyle ki ben Ceyhun nehrini gördüm; eni bir mil kadardı ve donmuştu, kervanlar ve yüklü arabalar onun üzerinde gidip geliyordu. (Geçim tarzları:) Onlardan biri bir ratl (yaklaşık 400 gr) pirinç veya başka bir şey alır, bol miktarda havuç ve şalgam katar, bir tulum su alacak büyüklükte bir kazana koyar, altını yakar, pişince üzerine bir uqiyye (yaklaşık 30 gr) yağ bırakır. Sonra kepçeyle o kaptan bir veya iki

¹³² Sergey Pavloviç Tolstov, *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta [Oksus ve Yaksart'ın Eski Deltalarında]*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1962, s. 248.

¹³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 396.

¹³⁴ Alaaddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013, s. 149.

çanak çıkarır; bununla bütün gününü idare eder. Eğer içine ince bir ekmek parçası doğrayabilirse, bu onun için en büyük lütuftur. Bu çoğunun âdetidir. Elbette aralarında zengin, müreffeh olanlar da vardır; fakat onların hayatı da başkalarının gibi geniş masraflı değildir. Ülkelerindeki az şeyin değeri, başka ülkelerdeki çok şeyin değerine denktir."¹³⁵ Malzemeleri eksik bir Özbek pilavı tarifine benzemektedir. Herhalde daha zengin hanelerde malzeme eksikleri tamamlanmaktaydı.

Onlarda en kötü ve en iğrenç şey, pisliklerini ayaklarıyla çiğneyip öylece mescide girmeleridir. Bundan kaçınmaları mümkün değildir. Çünkü helaları yerin üstündedir. Zira toprağı bir arşın kazsalar, su çıkar. Dolayısıyla sokakları ve damları pislikle doludur; memleketleri kokmuş, pis bir hela gibidir. Evlerinin temeli yoktur; yalnızca kafes gibi direkler diker, sonra kerpiçe doldururlar; çoğu bina böyledir.

Halklarının yapısı genellikle uzun boylu ve iri cüsselidir. Konuşmaları sığırıcık kuşlarının ötüşüne benzer. Başlarında genişlik vardır, alınları da geniştir."¹³⁶ Bölgeye ismini veren İranlı Harezmliler, Harezme denilen İranî bir dil konuşmaktaydı. X. Yüzyıl coğrafyacısı Makdisî, Maverâünnehr ve Horasan'da konuşulan İranî lehçeleri birbiriyle karşılaştırmaktadır. Harezmlilerin dilinin diğerlerince anlaşılmasız olduğuna değinmektedir.¹³⁷ Birunî, Alan ve Asların, Peçeneklerle karıştıktan sonra, Harezme ile Peçenekçe arasında bir dil kullandıklarına işaret etmektedir.¹³⁸ Müslüman olan Arsiler, Harezme civarından salgın hastalık ve savaşlar yüzünden ayrılıp Hazarların paralı askerlik yapmışlardı. Fakat Hazar idaresindeki Müslümanların tamamı Arsilere

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 396.

¹³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 396.

¹³⁷ El-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 250

¹³⁸ Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 16.

oluşmuyordu.¹³⁹ Mukaddesî'nin bildirdiğine Amuderya'nın iki yakasındaki yerleşimlerden oluşan Harezm'in doğusu (Haytal) ve batısı (Horasan) arasında da görenek, dil, davranış kalıpları ve mizaçları bakımından farklılıklar mevcuttu.¹⁴⁰

Mu'cemü'l-Büldân isimli eserinde verdiği bilgiler esas itibarıyla bölgenin o gün için güncel durumunu yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Eserinde ansiklopedik bir tasnif benimsediği için kelimenin okunuşuyla başlamaktadır. Hamevî'nin, Biruni'nin eserlerinden *Asarü'l-Bakiyye*'ye atıfları bulunmakla birlikte, *Tahdid*'den haberi olmadığı anlaşılmaktadır. Modern GPS koordinatlarına çok yakın sonuçlar veren Biruni'nin hesaplamaları yerine, Batlamyus (takriben 3500-3600 km'lik bir hata payı vardır) ve onun üzerinden geliştirilen diğer ziclerden istifade etmektedir. Buralarda yer alan koordinatları almıştır. Biruni'nin tüm eserlerine yeterince ulaşamamış da olabilir. Coğrafya kitabı olarak yazdığı eserinde ravi peşinde koşmasından hareketle nakilciliğe ilgisi görülmekle birlikte kendi gördüğü yerleri belirtir. Kendisinden önceki Arapça coğrafya eserlerini kullanırken kendi zamanındaki duruma yönelik yorumlarda bulunmaktadır. Yâkût, bu yönüyle literatürde çokça görülen derleme ve tekrarlardan terkip edilmiş yazarlardan ayrılmaktadır. Pek çok yerde yararlandığı müellifleri zikretmektedir.

Kûfeli nesep alimi İbnü'l Kelbî'ye (ö.819) referansta bulunarak Harezmlileri “*İbrâhim Halil'in oğlu İshâk'tan Hazar, Bazar, Barsal, Harezm ve Fil doğmuştur*” diyerek Âdem nesline bağlayan klasik anlatıya dahil etmektedir. Kelbî'nin eserleri daha çok Arap Kabileleri üzerinedir. Bu eklemelerin daha sonraki tarihçilerden alıntı olduğu

¹³⁹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 138-139.

¹⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. ve not. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 291.

düşünülebilir. Kategorik olarak birlikte andığı toplulukların, İdil-Ural sahası Türk toplulukları olması dikkat çekicidir.

Yâkût, “*Harezm, bir şehrin adı değil, bütün bölgenin ismidir. Büyük merkezine bugün Cürcaniyye denir; bu (ayrıca) kendi yerinde zikredilmiştir. Halkı ona Gurganç der.*” Bölgenin idari taksimatına yönelik yaygın kullanılan isimlendirmeleri kesinleştirir.

Yâkût, Makdisî’nin bölge halkının tabiatını Berberîlere benzetmesine değindikten sonra Yâkût der ki: “*Onu çevreleyen akar kumluklarda Türklerden ve Türkmenlerden kavimler, sürüleriyle birlikte yaşarlar. Bu kumluklar, Mısır diyarlarının alt tarafındaki kumluklara benzer şekilde gadâ (çöl çalısı, Haloxylon ammodendron) bitkisini yetiştirir. Eskiden başkent, doğu yakasında bulunan al-Mansûra diye adlandırılırdı. Fakat su, topraklarının çoğunu alınca halkı batı tarafına, onun karşısına taşındı; orası ise Cürcaniyye idi. Halkı oraya Gurganç der. Onlar, Ceyhun’un çevresini, sağlam odun ve tarfâ’ (ilgin ağacı, Tamarix) dallarıyla çevirerek evlerinin yıkılmasını önlerler; bunu her yıl yenilerler ve dağılmış olan yerleri onarırlar.*

Ebu Reyhân el-Bîrûnî’nin Harezm tarihiyle ilgili yazdığı bir kitapta okudum. Orada, Harezm’in eskiden Fil diye adlandırıldığını zikretmişti. Bunun için de bir hikâye aktarmıştı, fakat ben onu unuttum. Şayet bir kimse bulup bu bölüme eklemeyi kolay görürse, benden buna izinlidir.”¹⁴¹

Yine eserinin takip eden sayfalarında Moğol harekâtına dair kendisine ulaşan haberleri aktarmaktadır: “*Fakat şimdi bana ulaştığına göre, Tatarlar (Moğollar), Türklerden bir kavim, 618 (1221) yılında oraya girdiler; harap ettiler, halkını öldürdüler ve (şehri) yıkıntılar içinde bıraktılar. Halbuki ben sanmazdım ki dünyada, Harezm şehrine benzer bir şehir bulunsun; bolluğu, büyüklüğü, halkının çokluğu,*

¹⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 397.

iyiliklere yakınlığı ve şeriat gereklerini yerine getirmedeki devamlılığıyla. *Innā li-llāhi ve innā ileyhi rāci‘ün.*”¹⁴² Son ifadesinden de anlaşılacağı üzere teessüf bildirmektedir.

Harezmi adının etimolojisine yönelik bilindik etiyolojik hikâyeye birkaç Arapça şiir ekleyerek anlatısını süslemektedir. Buradaki kaynağı *Beşşarî*¹⁴³ olarak zikrettiği, daha çok Makdisî-Mukaddesi olarak bilinen *Ahsenü't-Tekâsim* yazarıdır. “Bu ismin verilme sebebi hakkında şöyle anlatırlar: Eski hükümdarlardan biri, tebaasının ileri gelenlerinden dört yüz kişiye öfkelenmişti; onları, yerleşim yerlerinden yüz fersah uzaklıkta, mamur olmayan bir yere sürgün etmelerini emretti. Bu özellikleri haiz bir yer olarak, Harezmi’in şehirlerinden biri olan Kat bulundu. Onları buraya terk ettiler.

Bir süre sonra, hükümdarın hatırına geldi; onlardan haber almak üzere adamlar gönderdi. Gittiklerinde, onları kulübeler inşa etmiş buldular; balık avlıyor ve onunla besleniyorlardı, etrafında da bol miktarda odun vardı. Onlara: ‘Haliniz nasıldır?’ diye sordular. Onlar: ‘Bizim yanımızda şu et/balık (lahm) var,’ diyerek balığa işaret ettiler; ‘bir de bu odun (haṭab) var; biz bu ikisini birbiriyle ateşte pişiriyor ve onunla geçiniyoruz’ dediler.

Gidip bunu hükümdara haber verdiler. Bunun üzerine, hükümdar o yere Harezmi adını verdi. Çünkü Harezmi dilinde *ḥuvār* ‘et’ demektir, rizm ise ‘odun’dur. Böylece *Ḥuvār-rizm* oldu; sonra hafifletilerek (kolaylık için) Harezmi dendi; çünkü iki ‘rā’ harfinin tekrar edilmesi ağır gelmişti... Ve (hükümdar) o sürgün edilenleri orada yerleşmeye razı etti, orayı onlara iktâ‘ etti (mülk olarak verdi). Onlara dört yüz Türk cariyesi gönderdi, ayrıca buğday ve arpa ile erzak sağladı. Onlara ekim yapmalarını ve orada kalmalarını emretti. İşte bu sebeple yüzlerinde Türklerin izleri, huylarında Türklerin ahlâkı vardır. Onlarda bir sertlik ve güç bulunur. Olayların gereği onları sıkıntıya

¹⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 398.

¹⁴³ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Beşşârî el-Mukaddesî.

sabretmeye mecbur etti. Bunun üzerine orada evler ve köşkler yaptılar; çoğaldılar, topraklarda rekabete girdiler; köyler ve şehirler kurdular. Horasan şehirlerine yakın olanlar bunu duydu, geldiler ve onlarla oturdular; böylece çoğaldılar, güçlendiler ve (Harezmi) mamur bir vilâyet haline geldi.”¹⁴⁴

Diğer taraftan Kazvinî’de Cürcan’ın iklimiyle ilgili bir anlatı, Harezmlilerin sürgününe dair hikâyenin çok eski olmadığını ya da zaman zaman sürgün yeri olarak kullanıldığını düşündürmektedir. “Ama, (Cürcan’ın) havası kötüdür. Çünkü bir gün içinde (hava) değişken olur ve bu özellikle yabancılara zarar verir. Rivayet edilir ki Tâhirîler döneminde Nişabur’da yol kesen Benî Hilâl’den altı yüz kişi vardı. Bir yıl dolduğunda Cürcân’da bulunanlardan yalnız üç kişi hayatta kaldı. Cürcâniyye’de bulunanlardan ise yalnız üçü öldü.”¹⁴⁵ Makdisî’nin devrine daha yakındır. Kisra’nın batıya, Taberistan’a suçluları sürgünüyle ilgili benzer bir hikâye de İbnü’l-Fakîh’te yer almaktadır. Suçlulara ağaç kesip ev yapmaları için balta (taber), sonra da mahkûm kadınlar (zenân) gönderilir. Taberistan isminin kökeni bu hikâye ile açıklanmaktadır.¹⁴⁶

Yâkût, Makdisî’de yer alan ve onun zamanında Harezmliler tarafından yaygın olarak uygulandığı düşünülen çocukların başlarına kum torbası bağlanarak kafataslarının yassılaştırılması geleneğini tenkit etmektedir. Ona göre: “Bu, halkın arasında dolaşan rivayetlerdendir, aslının esası yoktur. Diyelim ki, geçmişte böyle bir

¹⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 395-396. Güneyden sürgün edilen Harezmliler etiyolojik miti genellikle Yâkût el-Hamevî’ye dayandırılarak kullanılmaktadır. Oysa tamamı X. Yüzyıl’da yazılmış Makdisî’nin coğrafya eserinde bulunmaktadır.

¹⁴⁵ Zekerîya el-Kazvînî, *Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, s. 349.

¹⁴⁶ İbnü’l-Fakîh el-Hemedânî. *Kitâbü’l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, ‘Âlemü’l-Kütüb Beyrut 1416/1996, s. 564.

şey olmuş olsun, peki şimdi niçin böyle değildir? Eğer tabiat bunu onlara miras bırakmış, analarının kendilerine yaptığı şekilde doğurmuş olsaydı, o zaman gözü oyulmuş olanın da tek gözlü bir çocuk doğurması gerekirdi yahut kamburun kambur bir evlat doğurması ve bunun gibi daha başkalarının da aynı şekilde olması gerekirdi. Ben yalnızca insanların aktardıklarını zikrettim.” Kısaca, kalıtsal aktarım ile kültürel uygulamalar arasındaki ayrımı bilmediği için ikisini birbirine karıştırmaktadır. Dahası statik dünya kavrayışının bir ürünü olarak üç asırda toplumun geçirdiği değişimi kavramaktan yoksundur. Emevîler zamanında uygulanan köleleştirme ve mevali politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu tarz uygulamaların bölgenin İslamlaşması ve Türklerin daha geniş ölçekte Müslümanlaşmasıyla birlikte terkedilmesi normaldir. Türk morfolojisiyle ilişkilendirilen kişiler, Doğu Avrupa’dan Mançurya’ya kadarki spektrumda doğal olarak varyasyon göstermektedir. Moğol fütuhâtı öncesinde alışılmış tiplerdi. Artık, “Türk” ismi kafir anlamında kullanılmıyordu.

“Birine: ‘Niçin sizin başlarınız insanlarınkinden farklıdır?’ diye soruldu. O şöyle dedi: ‘Eskiden atalarımız Türklere akınlar yapar, onları esir ederdi. Onlarda da Türklerden bir iz bulunurdu. Bazen İslam’a girerler, köle olarak satılırlardı. Bunun üzerine kadınlara, doğurduklarında, çocukların başlarının iki yanına kum torbaları bağlamaları emredildi ki baş yassılaşsın.’ Bundan ötürüdür; “Onlar (Harezmliler) köleleştirilmediler; onlardan kim esir düşerse, onlara geri verilerek Kûfe’ye gönderilirdi.”¹⁴⁷

Harezm’in etrafındaki Türkler, Yâkût döneminde de Oğuz adıyla anılmaktadır. Yani morfolojik olarak Türklere benzeyen fakat dil bakımından İranî bir lehçe konuşan Harezmliler başlangıçta kendileri köle olarak kullanılırken zamanla kalifiye köle tüccarları haline gelmiştir.

¹⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 395-396.

Makdisî zamanında Harezmliler, Türk'e benziyoruz, ama Türk değiliz deme ihtiyacı duymuşlardı. Buradaki ifadede dikkat çekici olan kısım neden özellikle yassılaştırmaya çalıştıklarıdır. Kafalarında bir çıkıntı mı vardı ki yassılaştırmaya çalışıyorlardı? Türklerin kendilerini diğer kavimlerden ve kendi içlerinde sosyal statülerini belirtecek şekilde yapay kafatası şekillendirme (kranyal deformasyon) geleneklerine sahip oldukları bilinmektedir. Bu uygulamada bebeklerin kafatasları henüz yumuşakken sosyal statü ve aidiyet görsel olarak belirtmek için sargı ya da ahşaplar yardımıyla konik, uzun ve sivri bir form kazandırılmaktaydı. Bozkır ve periferisinde Tunç Çağı'ndan itibaren bu tarz uygulamalar bilinmektedir.¹⁴⁸

Yâkût Makdisî'nin aktardığı rivayetin bir kısmını atlamaktadır. Makdisî'nin rivayetinde Hârezmliler önceleri Nesa'nın ardından Belhan denilen yere akmaktaydı. Harezm'e sürüldükten sonra kendilerini süren hükümdar sonraları periodik aralıklarla su kullanımı için Harezm'e giden bentleri açmıştı. Fakat nehri kontrol edemeyince Belhan'a giden kol kurumuş ve bölge harap olmuştu. Harezmliler ise nehirden kanallar açarak şehirler kurmuşlardı.¹⁴⁹ Nesa-Balhan hattı, Tecen havzasına işaret etmektedir.

Yâkût, Harezm'in hayat kaynağı Amuderya dair şunları aktarır: “*Ceyhun: Arapça olmayan bir isimdir. Bazıları zorlama bir yorumla, “cāḥahu fiilinden gelir; yani kökten söküp yok etti” demiştir. Bu fiilden türeyen “el-ḥuṭbū'l-cevāyih” (yer yüzünü kasıp kavuran afetler, yok edici musibetler) ifadesi de böyledir. Buna göre “Ceyhun” da yeryüzünü istilâ etmesinden dolayı bu isimle anılmıştır.*”

¹⁴⁸ Susanne E. Hakenbeck, “Cranial Modification and Identity in the Migration Period,” *American Journal of Physical Anthropology* 145, no. 3 (2011): 485–497, <https://doi.org/10.1002/ajpa.21523>.

¹⁴⁹ El-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 217.

*Hamza şöyle der: “Ceyhun adının aslı Farsça’da Herun’dur. Bu, Horasan vadisinin adıdır; ortasında Ceyhan adlı bir şehir bulunurdu. Halk da ona nispet ederek bu ismi kullandı; kelimeleri değiştirme alışkanlıkları sebebiyle Ceyhun dediler.”*¹⁵⁰

*İbn el-Fakih der ki: “Ceyhun, Riyûsârân denilen bir yerden gelir; bu, Sind, Hind ve Kâbil taraflarına ulaşan bir dağdır. Oradan, ‘Andamîs denilen bir yerde bir kaynak çıkar.”*¹⁵¹

¹⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, cilt II, s. 196-197.

¹⁵¹ İbnü’l-Fâkih, Amuderya’dan Belh Nehri olarak bahsetmektedir. Belh, Bermekî ailesi ve Nevbahar isimli büyük Budist stupasıyla Müslüman müelliflerin dikkatini çekmiştir. Belh Nehri ile Belh arasında 12 fersah vardır. Tirmiz nehrin üzerindedir. Nehrin sağ tarafındaki şehirler ve kible (güney-doğu) yönü ile dubûr (kuzey-batı) tarafındaki doğu dağlarında bulunan küçük akarsular, Belh Nehri dediği suya döküldüğünü söylemektedir. Yâkut el- Hamevî’nin altısındaki ‘İndemîs’e olarak İsterz isimli bir başka kaynaktan da daha bahsetmektedir. Amuderya’nın kaynağında billur, değerli taş ve altın madenleri vardır. Ona göre bu kaynaklar Merv’de birleşir, Mürğâb’a gelir, sonra Âmûye’ye (Amul) doğru akar, Harezm’i yarıp geçer, ve Horasan Denizine dökülür, bu deniz, Hazar Denizi’dir, sonra (bir kolu) Çin ülkesine kadar gider. İbnü’l-Fâkih’e göre Horasan’daki Hristiyanlar Seneviyye (Diofizit) ve Şemaniyye (Brahmanî/Şamanî eğilimli) mezheplerine meylederlerdi, Nestûrîlik bölgeye girince onlar da bu mezhebe yöneldiler. Amuderya’nın doğusunda Halaç kurâtı ve Dırgâm Nehri, batısında Merv ve Harezm bulunmaktadır, Harezm’in adı Bîl’dir. Belh Nehri’nin iki yakası bunlardan oluşur ve Ceyhun onu ikiye yararak akmaktadır. Buna ek olarak Âmul, Zem, Tâlikân dağları, Belencer, Cüzcan ve Belh köylerinin en uç tarafları da buradadır. Aral gölünün ve havzasının varlığından haberi olmadığı, Amuderya’nın Mürğab karıştığını düşündüğü anlaşılmaktadır. İbnü’l-Fakih el-Hemedânî, *Kitâbü’l-*

İstahrî der ki: “Ceyhun’un asıl gövdesi, Curiyab adı verilen bir nehirdir; Bedahşan sınırındaki Vahab ülkesinden çıkar. Huttal ve Vahş sınırlarındaki başka nehirlerle birleşir ve bu büyük ırmağı meydana getirir. Curiyab’a, Ahş adı verilen bir nehir katılır ki bu, Huttal’ın Halbak (Hulbuk) şehrinin nehridir. Sonra ona Barbân nehri, üçüncü olarak Fāru’î nehri, dördüncü olarak Andihar nehri, beşinci olarak da Vahşâb nehri katılır ki bu, en gür akıntılı olanıdır. Bu nehirlerin tümü, Vahşâb ile birleşmeden ve Kuvâdiyân’a ulaşmadan evvel birleşirler. Daha sonra el-Battam ve başkalarından çıkan nehirler de ona katılır. Bunlar arasında Sagânîyân nehirleri ve Kuvâdiyân nehirleri vardır. Hepsi birleşerek Kuvâdiyân yakınlarında Ceyhun’a dökülür. Vahşâb’ın suları ise Türk diyarlarından çıkar.”

Bu noktada, suların bolluğuna rağmen, bundan daha dar bir geçiş yaptığı bir yer bilinmez. İşte bu köprü, Huttal ile Vâşcird arasındaki sınırdır.

Sonra bu vadi, Belh sınırlarında akar; ardından Tirmiz’e ulaşır, sonra Kelif’ten, ardından Zemm’den, sonra Âmul’dan ve sonra Dargan’dan geçer ki bu, Harezm topraklarının başlangıcıdır. Ardından Kat’a ve Harezm’in şehri olan Cürcaniyye’ye

*Büldân, thk. Yûsuf el-Hâdî, ‘Âlemü’l-Kütüb Beyrut 1416/1996, s. 619. İbnü’l-Fakîh, Hazar Denizi, üçüncü deniz olarak, el-Hazarî ve Horasan Denizi (el-Horasanî) isimlendirmesiyle tek bir deniz halinde düşünülmektedir. Mûkân’dan Taberistan, Harezm ve Bâbü’l-Ebvâb’a (Derbend) kadar uzanmaktadır. Cürcan Denizi’nden Hazar Halici’ne (körfezi) 10 günlük mesafe vardır. Rüzgâr durumu iyiye 8 günü denizde, 2 günü karada olmak üzere varılmaktadır. Ed-Devvâra el-Horasanîyye, girdap, daire olarak da isimlendirilen Hazar Denizi’nin çapı 100, çevresi 1500 fersaktır. Rum ile Harezm arası hiç kimsenin ayak basmadığı Tûliyye isimli bir ada olarak tasavvur edilmektedir. İbnü’l-Fakîh el-Hemedânî, *Kitâbü’l-Büldân*, s.63-64.*

ulaşır. Bu nehir, geçtiği bu memleketlerin hiçbirine fayda sağlamaz; yalnızca Harezm bundan yararlanır, çünkü akış yönü oraya doğrudur.

Sonra Harezm'den aşağıya iner ve Harezm Gölü diye bilinen bir gle dökülür. Bu gl ile Harezm arası altı günlük mesafedir. O noktada nehir, Dicle'den daha geniştir. Ben onu gördüm, üzerinde yolculuk ettim ve onu donmuş hlde de gördüm.

Donma şekli şöyledir: Soğuk şiddetli olduğunda ve ayaz bastırdığında, önce küçük parçalar hlde donar. Bu parçalar suyun yüzeyinde akıntıyla sürüklenir, birbirine temas ettikçe yapışır ve giderek büyür; sonunda Ceyhun'un tamamı tek parça hlde donar. Bu buz kalınlaşır ve yaklaşık beş karış (yaklaşık 1 metre) kalınlığa ulaşır; geri kalan su ise altında akmaya devam eder.

Harezmli, kazmalarla bu buz tabakasında kuyular açar, böylece alttaki akıntıya ulaşırlar ve oradan içme suyu çıkarırlar. Suyu küplere doldurup evlerine taşırlar; fakat eve vardıklarında suyun yarısı çoktan küpün içinde donmuş olur.

Donma tam hline ulaştığında, kervanlar ve öküz arabaları onun üzerinden geçer; artık nehir ile yer arasında hiçbir fark kalmaz. Hatta ben, onun üzerinde çölde olduğu gibi tozların uuştuğunu gördüm. Bu hl yaklaşık iki ay sürer. Sonra soğuğun şiddeti kırıldığında buz parçalanır, ilk seferde olduğu gibi küçük parçalara ayrılır ve nihayet eski hline döner.

Gemiler, bu donma süresince buzun içinde sıkışıp kalır; onları çıkarıp kurtarmak mümkün değildir. Bu yüzden çoğu kimse, buz tutmadan önce gemileri karaya çekmekte acele eder.

Bu nehre mecazen Belh Nehri denir; çünkü Belh'in arazilerinden geçer. Fakat Belh şehrine en yakın noktası dahi on iki fersah (yaklaşık 60 km) mesafededir."¹⁵²

¹⁵² Ykt el-Hamev, *Mu'cemü'l-Bldn*, c. II, s. 196-197.

1.7.1 Harezm'in Merkezi

Harezm'in merkezlerine birden fazla madde ayırmıştır. “*Cürcaniyye, Önceki madde (Cürcanî) gibi nispetle kullanılan bir addır. Harezm bölgesinin başkentinin ismidir: Ceyhun kıyısında büyük bir şehir. Harezmliler ona kendi dillerinde Gurganc derlerdi; bu ad Arapçalaştırılarak Cürcaniyye olmuştur.*

Eskiden Harezm şehrine Fil denirdi; sonra ona Mansûra adı verildi. Bu şehir, Ceyhun'un doğu kıyısında bulunuyordu; fakat Ceyhun'un taşması sonucu sular altında kaldı ve harap oldu. Bunun karşısında, batı kıyısında bulunan Gurganc (Cürcaniyye) ise küçük bir şehirdi. Harezmliler buraya göç ettiler ve orada yeni şehirlerini inşa ettiler. Halk orada evler yaptı, yerleşti. Bunun sonucunda Mansûra bütünüyle harap oldu, öyle ki ondan hiçbir iz kalmadı, buna karşılık Cürcaniyye büyüdü.

Ben onu 616 yılında, Tatarların (Moğolların) orayı ele geçirip tahrip etmelerinden önce görmüştüm. Gerçekten de ondan daha büyük, daha zengin, daha güzel durumda bir şehir gördüğümü hatırlamıyorum. Fakat bu hâlin hepsi, Tatarların onu yıkmalarıyla altüst oldu; bana ulaşan haberlere göre, orada yalnızca imalathaneleri kalmış, içinde bulunan herkes öldürülmüştü.”¹⁵³ İbn Havkal X. Yüzyılda Harezm'in eski merkezinin harap durumda olduğunu ve Kât-derhâş olarak isimlendirildiğini bildirmektedir. Kât'ın bir Cuma mescidi ve kuhendiz vardı. İçerisinden geçerek şehri ikiye ayıran kanalın adı Harkerûr idi. İbn Havkal Harezm'in Maverâünnehr ve Horasan'dan ayrı, müstakil bir bölge (iklim) olduğunu ifade etmektedir. Harezm'in onun zamanında ticaret yaptığı bölge Cürcan'dı. Önceleri Horasan ve Hazar bölgesine daha geniş bir ticaret ağına sahiplerdi. Hazar denizine hudutlarında ve kuzeylerinde Oğuzlar yaşamaktaydı. Amuderya'nın Aral Gölü'ne

¹⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. II, s. 122-123.

döküldüğü noktaya kadar Harezm'den sonra yerleşim yoktu. Cürcaniyye önem kazandığı dönemde Oğuzlar ile ticaret yapılan bir merkezdi.¹⁵⁴ İstahri'de de aynı bilgiler yer almaktadır.¹⁵⁵

Hududü'l-Âlem'de Harezm'de Oğuzlar ile ticaretin merkezi Cürcaniyye değil, Oğuz Türkistan'ın kapısı denilen Kat olarak gösterilmektedir. Burada, Harezm bölgesi, Horasan bütünlüğü içinde değil, sadece Maverâünnehr'in batısı olarak yer almaktadır. Harezmşahlar için eserde kullanılan "mülûku etraf" tabiri, bağlı, yarı bağımsız yerel hükümdarlar için kullanılmaktadır. Burası Hazar bölgesi ile ilişkilerin yoğunlaştığı bir lokasyondur, İslamlaşmayla birlikte Türklere karşı cihada gelen, Arap, Tacik vs. yağmacıların toplandığı bir sugur şehrine dönüşmüştü. Gurganç önceleri Harezmşah'ın idaresindeyken elinden alınmış ve ayrı bir emirlik haline gelmiştir. Gurganç halkı muharip bir topluluk olarak geçmektedir. Türkistan'ın kapısı olarak isimlendirilen ve sur içi-dışı olarak ayrılmış, müstahkem bir yerleşim olan Gurganç zenginliği ile dikkat çekmekteydi.¹⁵⁶

1.7.1.1 Kat-Fil-Mansura

Yâkût el-Hamevî, yukarıda geçen maddenin içindeki bazı yer adlarına ayrıca maddeler tahsis etmiştir. "*Fil, Hint hayvanlarından fil kelimesiyle aynı telaffuzdadır. Harezm vilâyetinin bir şehriydi. Eskiden ona Fil denirdi; sonra adı el-Mansûra oldu. Şimdi ise Gurkanc (Ürgenç) diye adlandırılmaktadır.*"

¹⁵⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 360-361.

¹⁵⁵ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. ve not: Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020, s. 255.

¹⁵⁶ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev: Abdullah Duman; Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 78.

Kuteybe b. Müslim'in Kat'ı işgali üzerine onu metheden bir şiir yazan Ka'b b. Aşkar Bâhilî'nin, "*Fil, içindekilerle birlikte sana saldırdı ve zulmetmedi ...*" şeklindeki beytini Yakut el-Hemevî eserinde aktarmaktadır.¹⁵⁷ Taberî'de aynı şekilde geçmektedir. Harezm'in üç büyük şehrinden bahsedilir. Bunlardan en müstahkemi Fil'dir.¹⁵⁸ "*Bu El-Fîr, Harezmşehri civarında eşit yükseklikte birbirine geçmiş üç hisardan oluşan, kerpiç ve tuğla ile yapılmış bir kaledir.*" Birunî'nin aktardığına göre; Kuteybe geldiği zaman Harezm'de karşılaştığı Afrigîler adıyla bilinen İslam öncesi Harezm hanedanının kurucusu Afrig, İskender'den 616. Yıl (304-305) bu kalenin ardına sarayını inşa etmişti. Rivayete göre kale çok sağlam ve yüksek olduğundan on mil (1 mil, 4000 zira civarı bir mesafeye tekabül eder, yani ortalama 1.8 km) mesafeden bile görünürdü. Ancak kalenin Amuderya'nın kenarında bulunması, onun yavaş yavaş nehir tarafından yıkılmasına yol açmıştır. Her yıl taşkınlar kalenin bir kısmını alıp götürmüş, sonunda tamamen ortadan kalkmıştır. İskender'den 1305 yıl sonra ondan geri bir şey kalmamıştır.¹⁵⁹ Selevkos takvimine göre 994/995 yıllarına tekabül etmektedir.

¹⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c.IV, s. 286.

¹⁵⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-rusul ve'l-mülûk* (diğer adıyla *Târîhu'l-umem ve'l-mülûk*), haz. M. J. de Goeje, c. I. E. J. Brill, Leiden 1879, s. 246.

¹⁵⁹ Biruni 77 – Birunî'nin verdiği hanedan listesinin büyük kısmı Afrig başta olmak üzere nümizmatik verilerle doğrulanamamıştır. Listenin efsanevi olduğu ya da Afrig'in bir unvan olduğu ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Hanedan üyesi başına otuz yıllık saltanat pek mümkün değildir. Nümizmatik verilere göre Artava hanedanından Artarmuş'tan sonra bir kargaşa yaşanmıştır. Bu hanedandan "S" biçimindeki tamga tevarüs edilmiştir. Sonuç itibariyle İslam'ın bölgeye gelişinden önceki yerel yöneticiler hakkındaki bilgiler yazılı kaynaklarla desteklenmemektedir. Nümizmatik seri olarak da eksiktir. Rtveladze, E. V. "Ot drevnosti k srednevekov'yu. Perekhodnyy period v istorii

“Kât kelimesinin, Harezmi halkının dilinde, “çöl içerisinde herhangi bir şeyle çevrilmemiş (yalın) duvar” anlamı vardır. Burası, Harezmi yörelerinden büyük bir kasabadır; ancak (özellikle şudur ki) Ceyhun’un doğu tarafındadır. Harezmi’nin bütün diğer bölgeleri ise Ceyhun’un batı yakasında bulunmaktadır. Kât ile Gurganç şehri arasında yirmi fersah (~100-120 km) mesafe vardır.”¹⁶⁰ “Harezmi’deki Manşûra: Ceyhun’un (Amu Derya) doğu yakasında, bugünkü Cürcaniyye’nin (Ürgenç) karşısında bulunuyordu. Ancak nehir tarafından yutulduğu için halkı bugünkü yerlerine taşınmıştır. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.)’in İsrâ gecesi Mekke’den Mescid-i Aksâ’ya yolculuğunda burayı gördüğü aktarılır, fakat bu rivayetin kaynağı bana ulaşmamıştır.”¹⁶¹ Mansura olarak geçen yer el-Fir (Fil)yıkıldıktan sonra Kat merkezinin kaydığı bölge olmalıdır.

Yâkût el-Hamevî, Köhne Ürgenç’teki bir beldenin Kat kolonisi olabileceğine işaret etmektedir. Kendi verdiği kat tanımından yola çıkarsak, görece yeni bir surla çevrilmiş herhangi yerleşime de karşılık geliyor olabilir. “Nuzkat, ... Harezmi’nin Cürcâniyye (Ürgenç) şehrine yakın küçük bir beldedir. ‘Nûz’, Harezmi dilinde “yeni” anlamına gelir; dolayısıyla ismin anlamı “yeni sur/duvar” gibidir. Zira orada Kat

gosudarstvennosti Khorezma” [Antik Çağdan Orta Çağ’a: Harezmi Devlet Geleneği Tarihinde Geçiş Dönemi]. *Khorezm v istorii gosudarstvennosti Uzbekistana*. Taşkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2013. 92; Rtveladze, E. V. “Nekotorye aspekty politicheskoy i dinastiinoy istorii gosudarstva Vazamaridov (Afrigidov)” [Vazamaroğulları (Afrigidler) Devletinin Politik ve Hanedanlık Tarihinin Bazı Yönleri]. *Khorezm v istorii gosudarstvennosti Uzbekistana*. Taşkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, s. 100

¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c.IV, s. 427.

¹⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c. V, s. 211.

adında bir şehir vardır; sanki “yeni Kat” demişlerdir. Oraya nispet edilen kişilerden biri Mutahhar b. Sadîd en-Nuzkâtî’dir. Onu Harezm’de görmüştüm; 616 yılının sonunda (1219) Moğollardan kaçarak Nisâ tarafına gitmişti. Bu, kendisiyle son karşılaşmam oldu. Onun, Moğollar Harezm’e gelmeden daha bir yıl önce orada öldürüldüğünü sanıyorum; sanki şehadeti aceleyle talep ederek oraya kaçmış gibiydi. Kendisine, birlikte yola çıkmamız için biraz beklemesini çok rica ettim. Biraz tereddüt gösterdi, sonra bana: “Ben burada kalamam; ben korkak bir adamım. Öyle tahayyül ediyorum ki kâfirler Harezm’e inmiş, Müslümanlardan birine bir ok isabet etmiş, onun kanı elbiselerine ve bedenine akıyor; bunu görsem, zamanından önce ölürüm” dedi. Bunun üzerine en şiddetli soğuk zamanında, son derece perişan bir hâlde, hanımını, evlâdını, güzel nimetlerini, evini ve mülkünü geride bırakarak yola çıktı ve şehadete doğru koştu. Allah ona rahmet etsin! Gerçekten salih, dindar, hayırlı biriydi. Yaşının elliye vardığını sanmıyorum. Irak ve Şam’a yolculuk etmiş, hadis yazmış ve bundan çokça toplamıştı. Hadis râvilerinin isimlerini ezbere bilen, hadisi iyi tanıyan biriydi. Bana da icâzet verdi. Kendisi, Muṭahhar b. Sadîd b. Muhammed b. Ali b. Aḥmed b. Abdullah b. Ebu’l-Fazl el- Nuzkâtî’dir.”¹⁶²

Tolstov, Harezm’de İslam Öncesi dönemdeki yerleşimlerin dikdörtgen planlı surlar içine yer aldığını tespit etmiştir. Moğollardan önceki dönemde sur dışındaki kırsal yerleşimler artmış, surlar artık dekoratif hale gelmişti. Afrigî iktidarını başlarında ve öncesinde tahkimatlar tarımsal nüfusun tamamını koruyacak şekilde organize edilmişken, Arapların bölgeye geldiği süreçte yönetici ve askeri grup ve zanaatkârlar hisarlara çekilmişti. Hisarlar suyun başını tutmuş ve köylüler üzerinde tahakküm kurabilecek mevkilerde idi. Moğollar öncesinde ise tahkim edilmiş yapılar tarım

¹⁶² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c. V, s. 310

arazilerinin merkezine yakın bölgelerde bulunmaktaydı. Taşra nüfusu savunmasızdı.¹⁶³ Tarımsal nüfusu çevreleyen tahkimatlar “kat/kas” tanımına tekabül ediyor olmalıdır. El-Fir ise ise üç burçlu bir hisardı.

1.7.1.2 Ürgenç

Yâkût el-Hamevî’ye göre Gurgânc (كُرْكَانَج), Harezmi ülkesinin merkez kasabası (baş şehri) olan en büyük şehrin adıdır. Şehrin ismi Arapçalaştırıldığında Cürcâniyye denmiştir. Harezmîler ise ona kendi dillerinde Gurgânc demektedirler. *Harezmi* adı belirli bir şehre mahsus değildir; tüm bölgenin genel adıdır. Gurgânc iki tanedir: Bunlardan biri Büyük Gurgânc (Gurgânc el-Kübrâ) ile Küçük Gurgânc (Gurgânc es-Suğrâ) arasında üç fersahlık bir mesafe vardır. Yâkût el-Hamevî’nin gördüğü Küçük Gurgânc mamur, kalabalık nüfuslu, pazarları ve bolluk olan bir yerdi. Yâkût el-Hamevî, Büyük Gurgânc (Gurgânc el-Kübrâ) ile Küçük Gurgânc’ın (Gurgânc es-Suğrâ) her ikisi de Tatarlar (Moğollar) zamanında, 618/1221 yılında birlikte harap olduğunu tahmin etmektedir. Nisbesinde bu şehri taşıyanlardan edebiyatçılardan (yazar, edip) Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Hâmid anmaktadır.¹⁶⁴ Muhtemelen kâtip münşi sınıfından tanınmış bir şahsiyetti.

Harezmi’de Altın Orda İdaresi kurulduktan sonra bölgenin merkezi Köhne Ürgenç idi. Günümüzde Türkmenistan’ı Daşoğuz ilinde yer almaktadır. Taş Kala, XV–XVII. yüzyıllara ait bir şehir kalıntısıdır. Köhne-Ürgenç harabeleri içinde bulunur ve Timur’un 1391’deki beşinci Harezmi seferinin ardından yeniden inşa edilmiştir. Taş Kala sahasında, XIV. yüzyılda yapılmış olan “Kervansaray Kapısı” dışında yüzeyde ayakta kalan başka bir yapı yoktur. “Kapı”, 1388’de Timur’un ordularınca yıkıma uğrayan Altın Orda dönemi eserlerinin kalıntılarından biridir.

¹⁶³ Sergey Pavloviç Tolstov, *Po drevnim del’tam Oksa i Yaksarta*, s. 250-251.

¹⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c.IV, s. 452.

Taş Kala'nın kuzeybatı kesiminde XII–XIII. yüzyıllardan günümüze ulaşan mimari eserler arasında İl-Arslan ve Alaaddin Tekeş türbeleri öne çıkar. Altın Orda dönemine ait yapılar arasında ise Turabek Hanım Türbesi, Necmeddin Kübrâ Türbesi, Kervansaray Kapısı ve Kutlug Timur minaresi özel bir önem taşır. Ayrıca, XVI. yüzyıl Harezmi mimarisinin bir örneği olan Sultan Ali türbesi de bu mimari komplekse dâhildir.¹⁶⁵

Ürgenç'in güneydoğu ve güneybatı kesimlerinde, Amuderya'nın eski kollarından biri olan Daryalık boyunca, sık aralıklarla eski yerleşimlere ait kalıntılar vardır. Büyük kısmı Altın Orda dönemine ait yanık tuğla, seramik, cam ve diğer eşya parçalarının bulunduğu höyükler tespit edilmiştir. Moğollar sonrası yerleşim lokasyon olarak kuzeybatıya doğru kaymıştır.

1.7.1.3 Harezmi'nin Müstakbel Merkezi

Hive (Hıyvak / Hayvak): “... Harezmi'ye bağlı bir beldedir ve aynı zamanda bir kaledir. Bu şehir ile Harezmi (merkez) arasında yaklaşık on beş fersah vardır. Harezmîliler bu şehre “Hive” derler ve oraya nispetle el-Hiyûkî denir. Halkı, Şâfiî mezhebinden olup, bu durum Harezmi'nin diğer bütün beldelerinden farklıdır; zira onların tamamı Hanefî'dir. Bu isim, dil bakımından şâz (istisnâî) bir örnektir; çünkü içinde ya sakinden sonra gelen vav harfi aslî şekliyle korunmuştur. Normalde, bu durumda harfin değişmesi ve idğâm edilmesi (birleşmesi) gerekir. ...”¹⁶⁶ Arap alfabesi, Arapça'dan başka diller için uygun olmayan iptidai bir yazı sistemi olduğu için diğer dillerdeki özel isimlerin kaydında yetersiz kalmaktadır. X. Yüzyıl'da, Gurganç'a bağlı bir şehir olarak

¹⁶⁵ Muhammed-Şarip Kıdırniyazov, *Material'naya kul'tura gorodov Khorezma v XIII–XIV vv.*, Nukus 1989, s. 116-118.

¹⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. II, s. 415

surlu müstahkem bir kasaba idi.¹⁶⁷ Kazvinî, Hive hakkında Harezm'in köylerinden bir köy demektedir. Burada Kübrâ ismiyle meşhur, şeyh, imam, şeyhlerin önderi dediği; Ebü'l-Cenâb Ahmed b. Ömer b. Muhammed el-Hayûkî'den (öl. H. 610) bahsetmektedir. Hayûkî'nin zamanımıza ulamamış bir risalesinden bahseder, onun ilimle değil, amelle uğraşılması, şeytanın insanı ilim peşinde koşmakla aldatması hakkındaki görüşlerini, çok önemli şeylermiş gibi aktarmaktadır. Kübrâ, meclisleri ve nakillerden çok nefisle cihadı telkin etmekteydi.

Kazvinî'nin bir diğer andığı şahsiyet ise, Şihabbeddin Hayûkî'dir. Harezmşahın naibi, kadıların, müftülerin atanmasından sorumlu kişidir. Şihabeddin Şâfîî idi ve mezhepdaşlarını kayırmaktaydı. Kıraat ve ezbere önem verirdi.¹⁶⁸

1.7.2 Harezm Sınırlarındaki Meskûn Yerler

Harezm'in meskûn sınırları hakkındaki bilgiler de bölgenin çevreyle etkileşimi göstermesi bakımından ayrıca bir önemi haizdir.

“Mankışlag ... Harezm'in en son sınırında bulunan sağlam (muhkem) bir kaledir. Harezm ile Saksın ve Rus diyarları arasındadır; Ceyhun'un döküldüğü deniz, yani Taberistan Denizi (Hazar Denizi) yakınındadır. Ebu'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî¹⁶⁹, sonra el-Harezmî burada bulundu ve oğlu el-Müeyyed'e, Mankışlag'a gitmiş olduğu sırada buradan mektup yazdı: (şiir)... Onun ayrıca Harezmşah Atsız'ı öven bir şiiri de vardır. Atsız, Mankışlag'ı fethetmişti. Şair şöyle dedi:

¹⁶⁷ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 79.

¹⁶⁸ Zekeriya el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 528.529.

¹⁶⁹ Buharalı Hanefî fakih ve müverrihi, Menakıbı Ebu Hanife yazarıdır.

“Mankışlag’ın yaylalarına bir şimşek gönderdin / Kılıçlardan bir şimşek; onunla halkını çarptın (sarsıp yere serdin).”¹⁷⁰

Âhur (أُخْرُ) ... *Dehistân nahiyesinin kasabasıdır; Cürcân ile Harezmi arasındadır. Denilmiştir ki, bu Dehistân’daki son (en uç) köydür...*¹⁷¹

Dargân: *“Ceyhun Nehri’nin kıyısında bir şehirdir. Bu şehir, Amul’un aşağısında, Ceyhun’un yukarı tarafında Harezmi’nin ilk sınırındadır. Aynı zamanda Merv’e giden yol üzerindedir. Dargân, yüksek bir yarı (uçurum) üzerinde kurulmuştur; bu yar, bir dağın kenarına yaslanmaktadır. Kara (çöl) tarafında kumluk araziler vardır. Şehir ile Ceyhun arasında, ahalisine ait ekinlikler ve bahçeler bulunur. Dargân ile Ceyhun arasındaki mesafe yaklaşık iki mildir. Yâkût der ki: “Ben, 616 yılı Ramazan ayında (Ekim/Kasım 1219), Merv’den Harezmi’e gidişimde orayı gördüm...”*

Hezaresp: *Farsçada anlamı bin attır. Burası sağlam bir kale ve güzel bir şehirdir. Su, ada gibi onu çevrelemiştir; yalnızca tek bir yolla oraya ulaşılır, o da yapılmış bir geçit üzerindedir. Harezmi yörelerinden biridir, aralarındaki mesafe üç gündür. Açık bir ovadadır; birçok çarşısı, kumaş tüccarları (bezzâzûn) ve varlıklı halkı vardır. Benim bulunduğum dönemde (H. 616 / M. 1219) hâlâ bu şekildeydi. Allah bilir, Tatar fitnesinde (Moğol istilasında) oraya ne olmuştur. Allah onlara lânet etsin.”¹⁷² Kazvinî de Hezaresp’ten tek bir girişi olan etrafı hendekle çevrili bir ada olarak bahsetmektedir. Onun, otuz yıl boyunca hiçbir şey yememesiyle meşhur Rahma bint İbrâhîm el-Hezâr-Esbiyye isimli bir kadından bahsetmektedir. “Ebû’l-Abbâs İsa el-Mervazî şöyle rivayet etmiştir: O, yemek kokusunu duyduğunda rahatsız olurdu. Karnının sırtına yapıştığını*

¹⁷⁰Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c. V, s. 215

¹⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c. I, s. 51

¹⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Buldân*, c. V, s. 404. “Hizaresf de denir, Harezmi’deki sağlam bir kaleye nispet edilir.” Sem‘ânî, *el-Ensâb*, c. XIII, s. 409.

söylendi. Bunun üzerine içine pamuk taneleri doldurulmuş bir torbayı alıp sırtı göçmesin diye onu karnına bağlardı. Rahma, iki yüz altmış sekiz (881/882) senesine kadar yaşadı.”¹⁷³ Ebû'l-Abbâs İsa el-Mervazî, meşhur bir râvî olarak değildir. Halk hikâyeleri, zühd menkıbeleri, olağanüstü haller (acaib) nakledenlerden biri olarak görünmektedir.

Erdahuşmisen “... büyük bir şehirdir; canlı çarşılara, bol nimetlere sahiptir; halkı zengin ve gözdedir. Nisibin büyüklüğünde, fakat ondan daha mamur ve daha kalabalıktır. Harezm vilayetinin yukarı taraflarına bağlıdır. Harezm’in başşehri Cürcâniyye ile arasında üç günlük mesafe vardır.”

Ben oraya 616 yılının Şevvâl ayında (Kasım 1219) vardım; bu, Moğollar’ın Harezm’e girmesinden bir yıldan fazla öncesine rastlıyordu. Şehri, burada tasvir ettiğim hâlde gördüm; ondan sonra başına ne geldiğini bilemiyorum.

Oraya, Merv tarafından geldim. Daha önce, bindiğim geminin Ceyhun Nehri üzerinde buz tutmasından ve soğuğun şiddetinden ölümden kurtulduğuma kesin gözüyle bakıyordum. Allah bize kurtuluş verip karaya çıkmayı nasip edince, karada da öyle bir soğuk ve kar gördüm ki, onun hakikatini sözle anlatmak mümkün değildir. Binilecek binek de yoktu. Büyük sıkıntılar içinde bu şehre ulaştım. Orada bir hana yerleşince, Cürcâniyye’ye doğru yola çıkmam mümkün oluncaya kadar, bu ismi vezne uydurmak için biraz kısaltarak, hanın duvarına şu mısraları yazdım: (Yâkût yolculuğun meşakkati ve kar ve soğuktan şikâyet ettiği yavan bir şiir yazmıştır.)

Yâkût bu beyitler hakkında şöyle der: “Bu mısraları, zayıf ve sönük de olsa yazdım. Çünkü yorgun zihnim, o an bundan iyisini ortaya koymaya izin vermedi. Kafiye yönünden dıştan sağlam görünüyor, ama aslında kusurludur; bir tarafı belâgat bakımından imâleye engel, öteki tarafı boş bir ahmaklığa müsaittir. Yol yorgunluğunun

¹⁷³ Zekeriya el-Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâr Sâdr, Beyrut, 1960, 567.

çilesi içinde büyük zorluklar yaşamıştım. Onurumu korumak, insanlarla ancak kıfayet miktarıyla geçinmek istedim. Bu şiiri Şevvâl 616'da yazdım. Söylediğim gibi, bu şehir ve halkını kötülemem yalnızca o olayın doğurduğu bir “nefes-i mazlûm”dur. Yoksa, aslında bu şehir ve halkı övgüye daha lââyık, methiyeye daha uygun ve daha çok hak sahibidir.”¹⁷⁴

Hoşmisen (حُشْمِيسَن): Ümrânî, şöyle der: “Bir yerdir; ayrıntılı bilgi vermedi.” Ben (müellif) ise onun Harezmi bölgelerinden birine ait olduğunu sanıyorum.¹⁷⁵ *Hudûdü'l-Âlem*'de zengin bir ticaret şehri olarak geçmektedir.¹⁷⁶

Kerder (كَزْدَر): “Harezmi'nin nahiyelerinden biri yahut Harezmi'ye bitişik Türk bölgelerinden biridir. Halkının dili ne Harezmi'dir ne de Türkçedir. Bölgelerinde birkaç köy vardır. Malları ve sürüleri vardır; ancak düşük tabiatlı kimselerdir. Bana bunu İbn Kassâm el-Hublî nakletmiştir... Farısların rivayetlerinde buldum ki: Afrâsyâb, Türklerin hükümdarı, hazinelerini ve definelerini Harezmi civarındaki denizin ortasına, Kerder'in yukarısına gömmüştür. Kimse onları bulamamıştır. Nihayet Ebervîz b. Hüzmüz zamanında o bu hazineleri ele geçirmiştir. On iki yıl boyunca her ay kendisine on yük katırla (on katır kervanıyla) taşınmıştır. Bunların çoğu cevherler ve saf altın levhalar idi.”¹⁷⁷

¹⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Buldân*, c. I, s. 141-142

¹⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Buldân*, c. II, s. 374.

¹⁷⁶ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s.79.

¹⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Buldân*, c. IV, s. 450. “(Kerder)Harezmi ve oraya komşu olan Türk bölgeleriyle birlikte anılır. Dilleri ne Harezmi ne de Türkçedir. Birkaç köyleri vardır.” Sem‘ânî, *el-Ensâb*, c. I, s. 78.

Hudûdü'l-Âlem, X. Yüzyıl'da Kerder'den kuzu derisi istihsal edilen, küçük bir tarım kasabası olarak bahsetmektedir. Kerderanhas ise Karatigin Köyü ve Mezminiyye arasında bir tarım yerleşimidir.¹⁷⁸

Barkân (بَرْقَان): "... Ceyhun'un doğusunda, nehrin kıyısında, Kāt'a bağlı köylerden biridir. Burası ile Harezmi şehri olan Cürcaniyye arasında iki günlük mesafe vardır. Barkân harap olmuştur.

Bu köyden hafız, imam Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Galib el-Harezmî el-Barkânî (ö. 425/1034) çıkmıştır. Kendi beldesinde hadis işitti; Bağdat'a varıp orada Ebu Ali el-Şavvâf ve Ebu Bekr al-Kutayî'den hadis dinledi; ayrıca Cürcan, Horasan ve başka birçok yerde de rivayet aldı. Daha sonra Bağdat'a yerleşti. Ondan Ebu Bekr el-Hatîb (el-Bağdadi) ve diğer imamlar hadis rivayet ettiler. Hatîb şöyle demiştir: "O güvenilir, vera sahibi, sağlam ve titiz biriydi; şeyhlerimiz arasında ondan daha sağlamını görmedik." Birçok eser telif etti ve çok sayıda kitabı vardı. Kitapları Kerh semtinden Bâb al-Sha'îr yakınlarına nakledildi. Kitaplarının sayısı 63 sepet (saffât) ve 2 sandık idi. 336 yılının sonlarında doğmuş, 425 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Barkân ayrıca Cürcân köylerinden biridir. Hamza b. Yusuf el-Sehmî, bazı râvîleri oraya nisbet etmiştir, fakat bundan emin değilim."¹⁷⁹

Zemahşer (زَمَحْشَر): "Harezmi'nin nahiyelerinden birinde yer alan toplu köy (karye cemi) 'dür. Buraya nispet edilen en ünlü kişi, nahivci, edip Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'dir. Allah ona rahmet etsin. Onun köyünü de öven şu beyitleri Emir Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs el-Hasanî el-Alevî söylemiştir: ...(şiir). Zemahşerî şöyle anlatmıştır: "Doğum yerim, Harezmi'nin köylerinden adı Zemahşer olan

¹⁷⁸ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 79.

¹⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 387.

meçhul bir köydür. Babamdan işittim: Bir bedevî Zemahşer'den geçti, adını ve büyüğünün adını sordu. Kendisine, Zemahşer ve ar-Raddā' (رَدَّاءُ)' denildi. Bunun üzerine bedevî, 'Hayırda hayır, şerde (şerr) hayır yoktur, reddedilen (raddā') de makbul değildir,' dedi ve oraya uğramadı."

*Ben (Yâkût) derim ki: Zemahşerî'yi ve onun haberlerini Kitâb el-Üdebâ adlı eserimde zikrettim."*¹⁸⁰ . Kazvinî'de, Hârizm'e bağlı köylerden biri olarak geçmektedir. Bu köyün meşhur kimseleri arasında, nisbesi münasebetiyle fazilet sahibi âlim olarak, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, Cârullâh ez-Zemahşerî'yi anmaktadır. Arap dili ve belâgatı ilminde en ileri derecelere ulaştığını, eşsiz güzellikte, kelimeleri fasih, anlamları belîğ olan teliflerinden ve hiçbir kimse onun seviyesinde bir üslup ortaya koyamadığından bahsetmektedir. Kazvinî'ye göre sözleri öyle özlüdür ki, bir kimse onun ibaresinden bir harf eksiltmek veya bir harf eklemek istese, ifade hemen bozulur. Zemahşerî'nim Mekke'ye gidişi ve orada ikameti vesilesiyle Cârullâh lakabı verilmesini, Mekke'de Harem-i Şerif'te "indirilenin bulunduğu yerde te'vil meydana gelsin" diye. *el-Keşşâf* adlı eserini telif ettiğini anlatmaktadır. Mu'tezilî görüşleri nedeniyle eserinin ve ilmi değerinin gereğince anlaşılmamış olduğuna değinir, onun gibi bir alimin Mutezile olmasına ve eserindeki görüşlere hayıflanmaktadır.¹⁸¹ Sem'ânî, Harezmli muhaddis Ebu Muhammed Mahmud b. Muhammed b. Abbas b. Arslan el-Harezmî'nin *Tarihu Harezm* isimli eserinden istifade ederek Zemahşerî'den der alan ve onun derslerini devam ettiren Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ebî'l Kasım b. Babcuk el Harezmî el Bakkâlî ve eserlerinden bahsetmektedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, c. III, s. 147.

¹⁸¹ Zekerîya el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 533.

¹⁸² Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. II, s. 282.

Bâf (باف): “*Harezmi köylerinden biridir. Buradan, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed al-Bâfî (ö. 398/1008 civarı) çıkmıştır. O, edip, fakih ve Şafii mezhebine mensuptu. el-Hâtîb (el-Bağdadi) onun hakkında şöyle demiştir: “O aslen Buharalı idi. Edebiyat ve şiir ile meşhurdur.” Bağdat’ta 398 senesinde vefat etmiştir. O, şu beyitlerin sahibidir...*”¹⁸³

Tömürtaş (تُومُرْتاش): “*Harezmi köylerindendir. Âlimlerinden biri şöyle demiştir: “Perşembe Günü Tömürtaş’a konuk olduk ... ve orada reisin evinde geceyi geçirdik.*”¹⁸⁴

Harûr (خَرُور): ... Eğer Arapça kökenliyse, “el-mâ’u’l-harûr” yani “ses çıkaran, çağılayan su” demektir. Harûr, Harezmi’nin köylerinden olup Savukân yöresindendir. Oraya nispet edilenlerden biri, şair Ebu Tâhir Muhammed b. el-Hüseyn el-Harûrî el-Harezmi’dir. Ondan el-Hatib, Âsım aracılığıyla şu iki beyti rivayet etmiştir...”¹⁸⁵

Suburna (سُبُرْنَى): ... ve sonunda elif maksûra ile okunur. Harezmi yörelerinde küçük bir kasabadır. Şehristân tarafındaki sınırın son ucunda yer alır. Onu H. 617 (M. 1220/1221) yılında mamur ve bayındır halde gördüm.¹⁸⁶ Suburnı: Harezmi’nin köylerindendir. Şehristân tarafında, Harezmi’den yaklaşık yirmi fersah (yaklaşık 100–120 km) mesafededir.¹⁸⁷ el-Hamevî’nin okuması yanlıştır. Türkçe Suburnı (Suburnu) olmalıdır. Kara kütlesinin suya girinti yaptığı burun kastedilmiş olmalıdır.

¹⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. I, s. 326.

¹⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 46.

¹⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 361-362.

¹⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 184.

¹⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 277.

Rûdân “ayrıca: Harezmi köylerinden bir köyün adıdır (‘Ümrânî’nin rivayetine göre).”¹⁸⁸

Sâvakân (سَاوَكَانُ) : “... Harezmi’nin nahiyelerinden küçük bir kasabadır; Hezaresp ile Hoşmisen arasında yer alır. İçinde büyük bir çarşı, güzel bir cami ve bir minare vardır. H. 617 (M. 1220/1221) yılında onu mamur ve halkla dolu halde gördüm.”¹⁸⁹ Sem‘ânî’ye göre; Sâvukân (ya da Sâvgân), Hezaresp yakındaki Harezmi köylerindendir.¹⁹⁰

Sâferdez (سَافَرْدَز): “... Ceyhun nehri üzerinde, Âmul el-Mâ’a yakın, Harezmi yolu üzerinde bir köydür. Oraya nisbet edilen bazı râviler vardır.”¹⁹¹

Sarakusta (سَرَاقُطَا) “...aynı zamanda: el-Ümrânî el-Harezmi’ye göre Harezmi’nin nahiyelerinden küçük bir kasabadır.”¹⁹²

Şehrkend (شَهْرَكَنْد): “... Türkistan’ın ucunda, el-Cund’a yakın bir şehirdir. Onunla Harezmi şehri arasında yaklaşık on günlük yol vardır, belki daha az.”¹⁹³

Tâhiriyye (الطَاهِرِيَّةُ): Tahminen, Tâhir b. el-Hüseyn’e nispet edilmektedir. Ceyhun üzerinde, Âmul’dan yukarıda, Harezmi’nin ilk idarî bölgesidir.¹⁹⁴ Burası Amuderya üzerinde Harezmi’nin sınırını oluşturmaktaydı. Gâramisa köyünden itibaren Harezmi yani

¹⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 77.

¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 179.

¹⁹⁰ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, c. VII, s. 37.

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 171. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, c. VII, s. 20.

¹⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 214.

¹⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 378.

¹⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. IV, s. 8.

Ürgenç'e kadar nehrin doğu ve batısı meskundu. Tahiriyye'den Hezaresp'e kadarki bölgede çölden kazanılmış tarım alanları dardır. Gâramhisa'ya varılmadan 6 fersah mesafede Gavhâre Kanalı bulunmaktaydı. Bundan ayrıca Kezne isimli bir kanal daha ayrılmakta ve gemilerle taşıma yapılmaktaydı.¹⁹⁵

Gavhâre (كَلَوْحَارَه): “Bu isim Farsçadır; Arapçada anlamı “sığırın yediği şey” demektir. Bu, Ceyhun'dan (Amuderya) ayrılan bir (kol-kanal) nehirdir; Harezmi'nin birçok tarlasını ve çiftliğini sular. Büyük bir nehirdir; Dargân yakınında gemi taşır.”¹⁹⁶ Harezmi kanalları için nehrin eski yatakları kullanıldığı için zaman zaman nehir yatağı ve yapay kanallar birbirine karıştırılmaktadır. İstahri'de nehrin bir kolu olarak kabul edilmiştir. Gavhâre kanalı 5 fersah uzunluğunda ve iki insan boyu derinliğindeydi.¹⁹⁷

Fernîfesân (فَرْنِيفَسَان): Harezmi'nin köylerinden bir köydür.¹⁹⁸ Sem'ânî, Medri Kat'tan 2 fersah uzaklıkta olduğunu bildirmektedir.¹⁹⁹

Gaznîz (غَزْنِيز): Harezmi'nin köylerinden biridir; Merâgerd nahiyesine bağlıdır.²⁰⁰

Gavşînc (غَوْشْفِنْج): Cürcaniyye-i Harezmi ile arasında yaklaşık yirmi fersah bulunan bir şehirdir. Güzel ve mamur bir şehirdi. Benim bulunduğum dönemde (H. 616 / M. 1219) hâlâ öyleydi. Sonra Tatarlar o ülkelere girdi, benden sonra orada ne oldu bilmiyorum.²⁰¹

¹⁹⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 361.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 432.

¹⁹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 361.; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 256.

¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 257.

¹⁹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. X, s. 199-200.

²⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 202.

²⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, s. 219.

Mübârek (المُبَارَكُ): Harezmi'n köylerinden bir köydür.²⁰²

Nevbağ (نُوبَاغ): ...Farsçada anlamı: “yeni bahçe”. Harezmi'n köylerinden biridir. Oraya nispet edilenlerden: Muhammed b. Osman el-İşkâfi el-Nevbağî, edebiyatçı ve âmâ bir şahıstır.²⁰³

Mesferâ (مَسْفَرَا): ...Burası büyük bir köydür; Merv bölgelerinin ucunda, Harezmi yolunun tarafında bulunur. Buradan sonra çöl (kumluk) içine girilir. Önceleri adı Hürmüzferrah idi. Oraya nispet edilenlerden: Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Mesferânî el-Mervezî, muhaddislerden biridir. Halef b. Abdulaziz'den rivayette bulunmuştur. Bunu İbn Manda söylemiştir. ²⁰⁴

Hürmüzferrah (هُرْمُزْفَرَّه): “... Merv bölgelerinin kenarında, çölün kıyısında, Harezmi yolunda bir köydür. Şimdi ona Mesferâh denmektedir. Ben orayı gördüm.

Bu isimle anılmasının sebebi şudur: İslâm ordusu Merv'e gazaya geldiğinde, orası Hurmuz adlı bir emîrin karargâhı idi. O kaçtı; Araplar da “Hürmüz ferr (Hürmüz kaçtı)” dediler. Bu ad onun üzerinde kaldı. Oraya nisbet edilen bazı meşhur âlimler şunlardır:

²⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 51.

²⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 307.

²⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 126. İbnü'l-Fakîh, Farsların Araplardan kaçırdığı kutsal ateşlerle ilgi verdiği bilgiler arasında Nâr-ı Cemşid'nin (Azerhurra) önceleri Harezmi'e olduğunu, Anuşirvan zamanında Fars'a taşındığını söylemektedir. *Xvarrah, Ferrah, Ferreh* şeklinde geçen ikinci kısmı saadet, kut, talih gibi anlamlar taşımaktadır. Sasanî şahlarına atfedilen şehirlerin isimlerinde sıkça rastlanmaktadır. *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân*, çev. not. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 51.

Ebu Hâşim Bukayr b. Mâhân el- Hürmüzferrahî, Abbâsî devletinin kurulması için çalışan ve onun önde gelen komutanlarından biri idi...”²⁰⁵

Cunkân-i Ahşşe (جَنقَانُ أَحْشَہ): “*Harezm’de bir yerdir.*”²⁰⁶ Muhtemelen Ihşid kelimesinin bozulmuş halidir. Cunkân, Harezm’i Araplara teslim etmek üzere Kuteybe b. Müslim’e mektup gönderen yöneticisinin adıdır.

Sîb (السَّيْب): Aslı, suyun akıntısı, yani nehir yatağıdır. (Ayrıca) Harezm’in aşağı tarafında bir yer yahut adadır. Bunu el-Ümrânî el-Harezmî söylemiştir.²⁰⁷

Meydan: (ayrıca) Harezm’de bir mahalledir. Bir diğer **Meydan:** Mâverâ’ünnehr’de, en uç kısmında, İsbicap yakınında bir şehirdir; orada Oğuzlar ticaret ve sulh için toplanırlar.”²⁰⁸

²⁰⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. V, s. 403.

²⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. II, s. 172.

²⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. III, s. 293.

²⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, c. V, s. 242.

2. BÖLÜM: MOĞOL İSTİLASI DEVRİNDE HAREZM

2.1 Cengiz Han ve Harezmsah İlişkilerinin Başlangıcı

Harezmsah Alaaddin Muhammed'in Cengiz Han ile ilk temaslarına dair bilgimiz, Delhi Sultanlığı tarihçisi Cuzcanî'nin tanıklığına dayanmaktadır.²⁰⁹ Cuzcanî'nin kaynağı Harzemşah idaresinde bir kâtip (debîr) olduğunu ve Moğolların önünden Güney Horasan'a Tülek'e kaçmış olduğu anlaşılan İmadülmülk Taceddin Camî'ye göre; Alaaddin Muhammed, Cengiz Han Çin'in uzak bölgelerini işgal ettiğini öğrenmişti. Muhtemelen tüccarlar vasıtasıyla aldığı haberleri doğrulamak üzere Bahaeddin Razî'nin başında olduğu bir heyet göndermişti. Heyet, Pekin'in Hanbalık öncesi merkezi, Çin (Kin, Jin, Altın) hanedanının başkenti Zongdu'ya vardıklarında kafatası tepeleri ve eli kolu bağlı Çin hanzadesi ve veziriyle karşılaşmışlardı (1215).²¹⁰

Cengiz Han'a göre Harzemşah Alaaddin Muhammed “güneşi batan”, yani Batı, kendisi “güneşi doğan”, yani Doğu'nun hükümdarı idi. Ticaret yollarında kervanlar barış içinde gidip gelmeliydi.²¹¹

²⁰⁹ İbrahim Kafesoğlu. *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485–617/1092–1229)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 229.

²¹⁰ Ruth W. Dunnell, “The Rise of Chinggis Khan and the United Empire, 1206–1260”, *The Cambridge History of the Mongol Empire*, vol. 1, *History*, ed. Michal Biran and Hodong Kim (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), s. 37. Minhâc-ı Sîrâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 51-52.

²¹¹ Cuzcanî buradan sonrasını doğrudan Otrar Hadisesi'ne bağlamaktadır. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 53.

Otrar Hadisesi öncesinde, Cengiz Han'a karakçiler vasıtasıyla Harezmsah ülkesinden Hocendli Ahmet ve Belhli Hüseyin ve oğlu Ahmet'e ait bir kumaş taciri kervanını göndermişlerdi.

Tacirler, Cengiz Han'a kumaşları ederinden çok yüksek bir fiyattan satmaya çalışmalarına rağmen cezalandırılmamışlar, malları ederinin üstü bir fiyattan satın alınmıştı. Cuveynî'nin bahsettiği hadisede dikkat çekici birkaç durum vardır. Cengiz Han ticaret yollarını güvenlik ve kontrol altına almış, normalde Moğolların topraklarına tüccarlar doğrudan gitmediği için pahalıya aldıkları kumaşları tüccarları huzuruna getirterek kendi belirlediği fiyattan satın almıştır. Hem güzergahı hem de fiyatı belirlemiştir.²¹²

Nesevî'ye göre Cengiz Han Otrar Vakasından sonra bile İnalıcık'ın teslim edilmesi halinde sulhu ve ticareti korumaya meyilliydi. İnalıcık, Türkan Hatun'un akrabalarındandı. Ordu içinde muteber olduğu için Harzemşah Alaaddin'in onu teslim etmesi mümkün değildi. Üstelik zayıf görünmek de istememişti. Nesevî'de elçi olarak yanında iki tatarla gelen kişi İbn Kefrec Buğra'dır. Babasının Harezmsah emirlerinden olduğu söylenmektedir. Elçilerin öldürülmesinden sonra savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.²¹³ Karahanlı sahasında Karluklarda görülen bir isimdir. Karahıtayların ortadan kaldırılması Semerkant, Buhara gibi merkezlerin ele geçirilmesi sırasında ya da Alaaddin Muhammed'in Sırderya boylarındaki seferlerinde Harzemşahlarla birlikte hareket etmiş olabilir. Eski Doğu Karahanlı toprakları olan Karluk ve Uygur sahası, Karahıtayların merkezi 1216-1218 yılları arasında tamamen Cengiz Han'ın idaresine

²¹² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.116-117.

²¹³ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî*, neşr. Hâfız Ahmed Hamdî, Dârü'l-Fikr el-Arabî- Matbaatü'l-İ'timâd, Kahire 1953, s. 87-88.

geçmişti. Maverâünnehr'deki Batı Karahanlı şehirleri ise 1212'den beri Harzemşahların idaresindeydi.²¹⁴

Reşidüddin'e göre elçiler 1219 yazında Cengiz Han İrtiş kıyısında yaylarken gönderilmişti. Buradan hareketle Kayalık'a geldiğinde Arslan Han, Beşbalık'tan Uygur İdikut'u ve Almalık'tan Sugnak Tigin yardımcı kuvvetler olarak orduya katılmıştı.²¹⁵ Reşidüddin'e göre Cengiz Han'ın muhaliflerinin sığınağı olan Nayman prensi Güçlüg, Harezmşah Alaaddin Muhammed ile ittifak halinde Türkistan'ı ele geçirip aralarında paylaşmıştı. Otrar Hadisesi olmasaydı, Cengiz Han atalarının kadim düşmanı olan Hıtay (Kin), Karacang (Yünnan) yönünde seferler hazırlığındaydı.²¹⁶ Karahıtay Gurhan'ın hanbazı haline gelmiş olan Güçlüg Bedahşan'a kadar takip edilerek yakalandı. Cuci'nin Tok Togan'a karşı düzenlediği sefer sırasında Kam-Kemçik'te (Çu Nehri – Kemin kolları) Harzemşah Moğol birlikleri ile karşılaştı. Celaledin Mengüberti'nin müdahalesiyle kurtulabildi.²¹⁷ Reşidüddin'in aktardığı bazı Moğol rivayetlerine göre; Moğol birlikleri ile Harzemşah Alaaddin Muhammed'in ilk karşılaşması, Sübütey Bahadır ile Kongrat Tokuçar komutasındaki kuvvetlerle Irgız-Turgay sahasında gerçekleşmiştir. Askerlerini şehir savunması yapacak şekilde dağıtmasının nedeni burada düştüğü durumdu.²¹⁸ Karahıtaylar oradan kalktıktan sonra ilk sınır çatışması Harezmşah Alaaddin Muhammed için kâfi gelmiştir. Bundan sonra Abeskun'da ölümüne kadar Moğollların karşına çıkma cesareti gösteremedi.

²¹⁴ Ruth W. Dunnell, "The Rise of Chinggis Khan...", s. 38.

²¹⁵ Rashid al-Din Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh*, s. 235.

²¹⁶ Rashid al-Din Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh*, s. 138-139.

²¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 110-111.

²¹⁸ Rashid al-Din Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh*, s. 229.

2.2 Ürgenç'in Düşüşü

Otrar düştükten sonra Cengiz Han, Alaaddin Muhammed'in Türkistan veziri Safi el-Akra'nın vekili Bedreddin Amid ile görüşmüş, babası, amcası, bazı kardeşleri ve kuzenleri Harezmsahlara bölgeyi ele geçirdiği sırada öldürülen Bedreddin vasıtasıyla Türkan Hatun ile Alaaddin Muhammed'in aralarını açacak sahte mektuplar yazılmıştı. Cengiz Han, Bedreddin'den Maverâünnehir şehirleri ve sultanın aldığı savunma tedbirleri hakkında bilgi aldı. Danişmend Hacib, Ürgenç'e elçi olarak gönderildi. Nesevî'ye göre: Türkan Hatun'a meselenin Alaaddin Muhammed ile ilgili olduğu, kendisine Harezm, Horasan ve Ceyhun'un ötesindeki bölgelerin teslim edileceği bildirildi. Türkan Hatun bunun üzerine Harezm'i terke etme kararında etkili oldu.²¹⁹ Alaaddin Muhammed'in Ceyhun kıyısından savaşmadan çekildiği haberi ulaşınca Türkan Hatun artık Ürgenç'te kalamayacağını anlamıştı. Hazinesinden taşıyabilecekleri, harem ahalisi ve şehzadeleri de alıp Ürgenç'ten çıktı. Ahali onun ayrılışından gayet müteessir olup göz yaşları içinde uğurladılar. Harzemşahlara tabi olanların ve onların yakınlarından oluşan on iki kişiyi infaz etti.²²⁰ Yanında sadece Yazır yöneticilerinin soyundan gelen Sabur Han lakaplı Ömer Han bulunuyordu. İhanet edeceği şüphesiyle yolda o da hal edildikten sonra Türkan Hatun Mazenderan'ın en büyük kalelerinden, İlal isimli müstahkem bir kaleye çekildi.²²¹ İlal Kalesi yağış alan bir yörede bulunmasına rağmen susuzluk yüzünden Moğollara teslim oldu. Türkan Hatun esarete düştü. İlal Kalesi'ne geldiği sırada Celaleddin Mengüberti'nin yanına gitmemesinin sebebi, Celaleddin'in annesi Ay Çiçek'in oğluna sığınmaktansa Moğolları tercih etmesiydi.²²²

²¹⁹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî*, s. 92-93.

²²⁰ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî*, s. 94.

²²¹ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî*, s. 95.

²²² Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübertî*, s. 96.

Moğol orduları Harezm kapılarına dayandığında bölgenin başkenti Ürgenç refah ve zenginlikte zirve dönemini yaşamaktaydı. Buhara, Semerkand alınıp Cend ve Barclıg (Barçınlğ-kend) ele geçirildikten sonra çevre ile bağlantısı kesilmişti. Harezm'in fethine Çağatay ve Ogeday memur edilmiş, Cend düştükten sonradan toplanan devşirmeler ile Cuci de bölgeye intikal etmişti. Muhammed Harzemşah bölgede değildi. Harezm, idaresi Terken Hatun'un akrabalarından Humar Tekin idaresindeydi. Cuveynî'ye göre krizi yönetip savaş durumunda idareyi ele alacak biri çıkmadığı için halk tarafından sultan seçilmişti. Moğolların eline geçen beldelerden kurtulabilen komutanlar ve tüccarlar Harezm'e sığınmıştı.²²³ Buhara kuşatıldığında Alaaddin Harezmşah Kelif'te idi. İnalcık'ın öldürüldüğü haberi ulaşınca Amuderya'yı geçmedi. Cengiz Han'ın Otrar'dan sonra doğrudan Buhara'ya yönelmesi Harezm ile Sultan'ın bağlantısını koparmıştı.²²⁴ Buhara'nın düşüşü ile birlikte bölgeyi terk etti. Belh ve Kandahar idarecileri Moğol saflarına katıldı. Nesevî'ye göre dayısının akrabalarından 7000 asker de Moğolların tarafına geçmişti.²²⁵ Cengiz Han durumdan haberdar olunca Cebe Noyan ve Sübütey Bahadır'ın takip harekâtı başladı.²²⁶

Harezmliler olan bitenden habersizdi. Buhara üzerinden gönderilen Moğol öncülerini çoban sanıp Bağ-ı Hürrem'e kadar kovalayıp pusuya düştüler. Moğollar bunların hakkından geldikten sonra kaçanları takip ederek Ürgenç kapılarına kadar dayandı. Şehir kapılarının kapanmasına fırsat vermeden girip çarpışarak Tenure mevkiine kadar geldiler. Kaleyi muhasara için bir gün arkadan gelen Çağatay ve Ogeday'ı beklediler. Kalabalık bir orduyla şehir çevresine intikal eden hanzadeler itaat

²²³ Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 148.

²²⁴ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî*, s. 100.

²²⁵ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî*, s. 101.

²²⁶ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî*, s. 102.

ve teslim çağrısında bulundu. Ordunun tamamının intikali ile birlikte muhasara hazırlıkları başladı.²²⁷

Çevredeki dut ağaçları mancınık ya da merdiven yapımı için kesildi, hendekler dolduruldu. Cend'deki kuvvetlerin gelmesiyle saldırılar başladı. Humar Tekin korkuya kapılarak kaleyi terk etti. Moğollar nefit dökerek kale civarındaki konutları yaktılar. Şehir halkı mukavemet gösterince Moğollar kaleye giden su kaynaklarını kesmeye çalıştı. Fakat müdafiler tarafından öldürüldüler. Moğol ordusunun sürekli takviyeleri karşısında tutunmak mümkün değildi. Şehre giren Moğollar sokak çatışmalarından sonra duruma hâkim oldu.²²⁸

Şehir boşaltılıp erkekler imha edilip kadın ve çocuklar köleleştirildi. Meslek ve zanaat sahipleri her zaman olduğu gibi kayırdı. Doğu'daki merkezlerde imar faaliyetleri ve şenlendirme için kullanıldılar. Meskenler yıkılıp şehir yağmalandı. Şehir tamamen tahrip edildi. Çağatay ve Ogeday Harezm'den sonra aynı usul üzere Kelif'i de ele geçirdi.²²⁹

2.2.1 Cuci Ulusu Hâkimiyetinde Harezm

Cüveynî, Cengiz Han'ın hanedan mensuplarının sahip oldukları topraklarda ele geçirildiğinden beri yurt edindiklerin yerlerin ve hakimiyet bölgelerinin sınırlarından, Mengü Kaan'ın II. Kurultayı bağlamında bahsetmektedir. Burada, Cuci'nin hakimiyet sahası Saksın, Bulgar bölgelerinde Moğol atlarının çiğnedikleri yerleri ya da çiğneyecekleri yerlerden, Harezm ve doğuda Kayalık ile sınırlanmıştır. Harezm'in doğusu ve batısı arasında bir ayrım bulunmamakla birlikte, Amuderya'nın sınır olarak

²²⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 149.

²²⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.150.

²²⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.151.

tasavvur edilmiş olacağı kabul edilebilir. Almalık'tan Semerkand ve Buhara'nın bırakıldığı Çağatay'a komşuydu. Hanedan üyelerinin her birinin ayrı ayrı ikametgahları (yurt), orduları ve kapı halkı olmasına rağmen, en azından başlangıçta *ortak* sistemiyle birbirilerine ekonomik ve siyasi olarak bağımlıydılar.²³⁰

Harezmi'nin Moğollar tarafından işgalinden sonra, Cuci, Harezmi yöneticiliğine *baskak* (tevlîyet) olarak Karahıtay kökenli Çin Temür'ü (öl.1235-6) bırakmıştı. Harezmi'nin İlhanlıların tesisinden önce Moğolların Horasan idaresinde önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Ögedey Kaan (1229-1241)²³¹ Curmagun Noyan'ı İran'ın fethi ile görevlendirdiğinde, Çin Temür, Harezmi'den Şehristane'ye gitmişti. Burada, Kaan'ın temsilcisi Külbolat, Çağatay'ın temsilcisi Yeke, Sorkatani Beki'nin temsilcisi Nosal, Batu'nun temsilcisi Kızıl Buga ve Körgüz dahil olmak üzere tamamı Curmagun tarafından Çin Temür'ün emrine verilmişti. Horasan'ın itaat altına alınmasında önemli görevler icra eden Çin Temür Horasan ve Mazenderan idaresiyle taltif edilmiştir.²³² Vezaretini yakın çalışma arkadaşı ve Batu'nun temsilcisi Harezmli Şerafeddin yürütmekteydi. Sahib-i divanlığını ise Cuveynî'nin babası yürütmekteydi.²³³ Nosal'ın kısa süren idaresi sonrasında Çin Temür'ün makamına bir Uygur bitikçi olan Körgüz geçti. Çin Temür, *baskak* olarak tayin edildiği dönemde, Cuci hanzadelerinin

²³⁰Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 95.

²³¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994. s. 27.

²³² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 402.

²³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 405-406. Rashid al-Din Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 318-319.

eğitiminde görev alan Körgüz, bir süre sonra Çin Temür'ün hacib ve naipliğine tayin edilmişti.²³⁴

Çin Temür'ün ölümünden sonra, Körgüz ile Çin Temür'ün oğlu Edgü Temür arasında yetki çatışması yaşandı. Büyük Kaan Ögedey'in Edgü Temür'ün cezalandırılması hakkında hükmü Batu'ya bırakmak istemesi, Edgü Temür'ün ise Kaan'a bağlılık bildirmesi hakkında Cuveynî'de yer alan ifadeler, Batu'nun bölgedeki nüfuzunun kırılmak istediğine işaret etmektedir. Körgüz, Ögedey Kaan'ın huzurundan dönerken Batu'nun kardeşi Tangut'un yanına gitti. Harezm yoluyla döndü.²³⁵

Reşidüddin, Çin Temür'ü Öngütler bahsinde anar, Yesil/Nosal Noyan'ın nökeri olduğunu bildirir. Körgüz sonrası Eygü Temür, Argun'un döneminde Harezm'de konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Reşiddün, Çin Timur'un soyundan gelenlerin hanlarla dünürlük ilişkilerinin olduğunu, ailesinin Harezm'de çok olduğunu söylemektedir. Reşidüddin'in eserini yazdığı dönemde (1306-1310), Çin Temür neslinden Köçü Timur, Harezm'de vali olarak görev yapmaktadır. Eygü Temür'ün oğulları Yusuf ve Kuru Buka'dır. Yusuf'un oğlu Makur, Altın Orda Hanı Tokta'nın hizmetindeyken, Kuru Buka'nın ismi anılmayan oğlu Tebriz'de İlhanlı saray çevresindedir.²³⁶

²³⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 408.

²³⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 413.

²³⁶ Rashid al-Din Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh*, s. 65.

2.3 Pegolotti'nin *La Pratica della Mercatura*'sında Ürgenç

Seyahatnamelerin aksine mutat ticari mallar, ağırlık ölçüleri ve ticaret yolları hakkında bilgi veren ticaret el kitabı niteliği taşıyan Francesco Balducci Pegolotti'nin ticari notları, uzun süreli alt yapıyı göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Harezmi merkezi Ürgenç, Pegolotti'nin notlarında *Organci* olarak geçmektedir. Karadeniz kıyısından itibaren ticari güzergahlar, ağırlık ölçüleri, kervan sistemi ve alınıp satılması karlı mallar hakkında bilgi vermektedir.

“Kıtay’a — Çin’e — Tana üzerinden gidip mallarla dönmek isteyenler için seyahat bilgileri. Her şeyden önce, (Azak) Tana’dan (Astrahan-Hacı Tarhan) Gintarchan’a öküz arabasıyla yirmi beş gün, at arabasıyla ise on ila on iki gün yol vardır. Yol boyunca çok sayıda Moccol (Moğol), yani silahlı kimseler (ticari yolların güvenliğini sağlayan karakçiler olmalı) bulunur. Gintarchan’dan Sara’ya nehir yoluyla bir günde ulaşılır. Sara’dan Saracanco’ya (Saraycık) yine nehir üzerinden sekiz günde varılır. Bu yol ister kara ister su üzerinden alınabilir, ancak su yolu mallar için daha az masraflıdır. Saracanco’dan Organci’ye (Ürgenç) kadar yol, deve arabasıyla yirmi gün sürer. Ticaret malı taşıyan herkesin Organci’ye gitmesi uygundur, çünkü o şehirde mallar kolayca satılır. Organci’den Oltrarre’ye (Otrar/Farab) kadar deve arabasıyla otuz beş ila kırk günlük bir yol vardır. Ancak Saracanco’dan ayrıldığınızda doğrudan bu güzergâha yönelirseniz süre kısalır. Oltrarre’ye (Otrar/Farab) doğrudan giden yol yalnızca elli gün sürer; eğer ticaret malınız yoksa, Organci (Ürgenç) üzerinden gitmek yerine bu güzergâhı izlemek daha uygundur. Otrar’dan Armalec’e (Almalık) kadar yol yük eşekleriyle kırk beş gün sürer; her gün yolda Moccol (Moğol askerleri) ile karşılaşılır. Armalec’ten Camexu’ya (Kaңcou) kadar yol yetmiş gün, Camexu’dan adı belirtilmeyen bir nehre kadar ise atla kırk beş gün sürer.

Bu nehir boyunca aşağı inildiğinde Cassai'ye (Hangzhou) varılır. Burada yanınızdaki gümüş külçeleri (sommi di argento) kolaylıkla satabilirsiniz; çünkü burası ticaretin en canlı merkezidir. Cassai'ye ulaştıktan sonra, orada sattığınız gümüş külçelerden (sommi) elde ettiğiniz parayla ticarete devam edersiniz; bu para kâğıttandır ve *balishi* adıyla anılır. Cathay ülkesinde bu paranın dört tanesi bir sommo gümüş değerindedir. Cassai'den Gamalec'e (Cambalec = Hanbalık, Pekin) kadar yolculuk otuz gün sürer; bu şehir, Kıtay ülkesinin başkentidir.”²³⁷

Pegolotti, Deşt-i Kıpçak güzergahlarında yolculuk yapmak isteyen her tüccarın, sefer boyunca gerek duyacağı eşyaları, malları ve güvenlik önlemlerini sıraladıktan sonra yatırım tavsiyeleri vermektedir.

“Cenovalı ya da Venedikli tüccarlar, yanlarında keten kumaşlar götürmelidirler; Organci (Ürgenç)'e vardıklarında bu malları iyi fiyatla satabilirler. Ürgenç'te somni (gümüş külçeler) satın almalı ve bunlarla, ek bir yatırım yapmadan yoluna devam etmelidir. Yalnızca, eğer isterse çok ince, az yer kaplayan, fakat pahalı kumaşlardan birkaç balya alabilir. Bunların taşınma masrafı, daha ucuz mallarla aynıdır. Bu yol üzerinde seyahat eden tüccarlar, at sırtında, eşek üzerinde veya diledikleri binekle yol alabilirler.

Tüccarların yanlarında taşıdıkları bütün gümüş, Kıtay ülkesine vardıklarında hükümdar tarafından alınır ve devlet hazinesine konur. Gümüş getiren tüccarlara karşılığında, sarı kâğıttan yapılmış, hükümdarın mührünü taşıyan kâğıt para verilir. Bu para balişi (balischi) adıyla anılır, bununla ipek ve istediğiniz her türlü malı kolayca

²³⁷ Francesco Balducci Pegolotti, “Notices of the Land Route to Cathay, etc. (circa 1330–1340)”, *Cathay and the Way Thither: Being a Collection of Medieval Notices of China*, haz. Henry Yule, gözden geç. Henri Cordier, c. III, Hakluyt Society, Londra 1914, s. 146-149.

satın alabilirsiniz. Kıtay ülkesinin bütün halkı, bu parayı geçerli ödeme aracı olarak kabul etmek zorundadır.”²³⁸

Ürgenç, değişimde kullanılan sınırlı metallerin temin edildiği bir merkez iken, Almalık, temsili para sisteminin merkezi olarak dikkat çekmektedir.

2.4 Kutlug Temür Devri

Tanınmış seyyah İbn Battûta, Muhammed Özbek Han'ın Deşt-i Kıpçak'taki şehirlerinde bulunduktan sonra 1333 yılı başında Harezm'e giderek bir süre ikamet etmiştir. İbn Battûta, Özbek Han'ı dünyanın yedi büyük hükümdarı arasında saymaktadır. Özbek Han'ın yönetimindeki başlıca şehir ve bölgeler; Battûta'nın seyahatnamesinde, Kefe, Kırım, Macar, Azak, Suğdak, Harezm ve başkenti Saray olmak üzere sıralamaktadır. Özbek Han döneminde Cuci Ulusu idaresindeki bölgeler, en müreffeh ve istikrarlı dönemlerinden birini yaşamaktaydı. Büyük Emir Kutlug Temür idaresindeki Harezm, Battûta'nın şahitliğinden anlaşıldığına göre Moğol İstilası öncesi seviyesine büyük ölçüde ulaşmıştı.²³⁹ İlhanlılarla 1315 yılında gerçekleşen Babaç Hadisesi sonrası, Kutlug Temür'ün ölümüne değin barış ortamı tesis edilmişti (1335).²⁴⁰ Harezm tarihi ve coğrafyası, kültürel hayatı hakkında en renkli doğrudan tasvirler, İbn

²³⁸ Francesco Balducci Pegolotti, *Notices of the Land Route to Cathay*, s. 149.

²³⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, çev. ve not. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004 , s. 474.

²⁴⁰ Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, c. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 107–109. İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 119.

Battûta'ya aittir. *Rihle*'si Arap coğrafyacılarının yüzlerce yıl tekrar tekrar, geçerli olup olmadığını düşünmeden aktardığı bilgilerle mukayese edildiğinde çok kıymetlidir. Cuci Ulusu idaresindeki Harezm'in tarihi, siyasi ilişkileri, yaşam tarzı, değerleri hakkında tam resim sunmaktadır.

İbn Battûta Saray'dan yola çıkarak kırk gün sürecek yolculuğuna başladı. Öncelikle, Ulusu (Yayık) kıyısındaki Saraycık'a varınca buradan Harezm'e kadar ot bulunmadığı için atlarını satıp arabaları için çeki hayvanı olarak deve kiraladı. Üst-yurt Platosunu geçerken develerin bir süre kullanılamayacak kadar yıprandığından ve su kaynaklarının iki üç günlük mesafelerde birikintilerden ibaret olduğundan bahsetmektedir. Meşakkatli çöl yolculuğunun nihayetinde kalabalık ahalisi, abidevi binaları, temiz ve bakımlı çarşılarıyla, Türklerin en mamur şehirlerinden biri olarak bahsettiği Harezm'e, yani Ürgenç'e gelmişti.

Harezm idaresini deruhte eden Uluğ Emir Kutlug Temür, Muhammed Özbek Han'ın teyzesinin oğludur. İbn Battûta'nın bildirdiğine göre önceleri Horasan valisi idi. Kutlug Temür'ün oğullarından Harun Beg, Özbek Han'ın baş hatunu Taytuğlu Hatun'dan doğma kızıyla evliydi. İbn Battûta onunda Türkler arasında çok yaygın olan nikris hastalığından müzdarip olduğunu bildirir. Evinin ipekle donatılmış olması dikkatini çekmiştir. Kutlug Temür, İbn Battûta daha önce Özbek Han'ın huzurunda bulunduğu için Özbek Han ve Beyelûn Hatun'un Konstantiniyye ziyareti hakkında bilgi aldı.²⁴¹ Büyük Emir, yani *ulug noyan* olarak devletin dış siyasetiyle yakından ilgilenmekteydi.

Her gün toplanan divanda görülen mahkemelerin düzeninden de bahseden İbn Battûta, şeri hükümlere bakan kadılar ile, örfi uygulamalara bakan sekiz *yargucı*dan bahsetmektedir. Divanda, Türk büyüklerinden oluşan sekiz tane yarguçının yanında bir

²⁴¹ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 522.

büyük kumandan, kadı ve katiplerin karşılarında hazır bulunuyordu. İbn Battûta, tarafsızlıklarına ve rüşvet almamalarına ayrıca dikkat çekmektedir.²⁴² İranî karışık ulema üzerinde, askeri Türk kontrol sisteminin temin edilerek adalet tesis edilmiştir. Geleneksel mahkemeler Deşt-i Kıpçak'ta Rus idaresine kadar varlığını sürdürmüştür.²⁴³

İbn Battûta, Kutlug Temür'ün mükellef sofrasından bahsederken detaylandırır. “Kızartılmış tavuk, turna, güvercin cücüğü, "külîcâ" adını verdikleri yağla pişirilmiş ekmek, kek ve helva vardı sofrada ... Daha sonra gelen diğer sofrada ise altın ve gümüş tabaklarda, altın kaşıklar eşliğinde tanelere ayrılmış nar bulunuyordu. Irak yapımı porselen tabaklarda ise üzüm ve nefis kavunlar vardı. Tabakların kenarlarında tahta kaşıklar bulunuyordu ...” der. Alicenap bir şahsiyet olan İbn Battûta, kendisine ziyafet düzenlenmesi için verilen paranın tamamını kendi cebine indirmek ister ve bunu başarmıştır. Adına verilecek ziyafeti de ayrıca Turabek Hatun düzenlemiştir. İbn Battûta, Harezm karpuzlarının anca İsfahan'ınki ile mukayese edilebileceğini söyler. Müptelası olduğu kurutulmuş karpuzları, Harezm'in meşhur ihraç malları arasında saymaktadır. Hindistan'da bulunduğu süre zarfında hem kendisinin satın aldığını hem de hükümdardan kendisine hediye olarak getirttiğini ifade etmektedir. Harezm'in kurutulmuş karpuzları Çin'e de ihraç edilmekteydi.²⁴⁴

İbn Battûta, Harezm'de Kutlug Temür Medresesi ve Turabek Hatun Camii'ni ziyaret etti. Harezm hastanesinde Şamlı hekimler çalışmaktaydı. İbn Battûta, Harezm halkının ahlak, merhamet ve cömertliğini övmektedir. İbn Battûta, bilindiği gibi kim

²⁴² *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 523.

²⁴³ Orhan Doğan, Hadi Ava, “Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII–XIX. Yüzyıllar)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIX, sy. II, 2022, s. 761–775.

²⁴⁴ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 522-524.

daha fazla ihsanda bulunursa onu övmektedir. Harezm’de başka yerlerde görmediği güzel adetlerden bahsetmektedir. Bu güzel adetlerden biri ona göre camiye gelmeyenlerin kırbaçlanıp para cezasına çarptırılmasıdır. İbn Battûta bu para cezalarının fakirler için harcandığını söylese de, toplanan paralar muhtemelen etkin olan tarikata bağlı müptezellerin beslenip çoğaltılmasında harcanmaktaydı. Harezm, İrani tesirlerin eksik olmadığı melez bir yerleşik nüfusa sahipti.²⁴⁵ Altın Orda sahasında, İbni Battûta’nın bahsettiği Saraycık’taki Numaneddin Harezmî gibi idari, askeri sınıflara itaati sorunlu, nüfuz devşirmeye çabalayan şeyhlerin önemli bir kısmı Harezm’li idi. Özbek Han’ın gerek Rus kilisesi gerekse şeyhlere sunduğu itibarın olumsuz sonuçları kısa zaman sonra görülecektir²⁴⁶.

İbn Battûta, Harezm’de Amuderya üzerinden Tirmiz’e kadar gemi lojistiğinden de bahsetmektedir. Gemilerle Amuderya üzerinde arpa ve buğday nakliyatı yapılmaktaydı. Kışları ise tıpkı İtil Nehri gibi, Amuderya donduğunda yol olarak kullanılırdı. Ürgenç’in dışındaki önemli ziyaretgahlar arasında Necmeddin Kübra’nın türbesine değinmektedir. İbn Battûta’nın ziyaret ettiği dönemde Kübrevî şeyhi Müderris Seyfeddin b. Asabe idi. Hankahında aş dağıtımı yapılmaktaydı. Celaleddin Semerkandî’ye ait bir zaviye de cari idi. Bu sonuncusunun bahçesinde meşhur Zemahşerî’nin kabri bulunmaktaydı.

İbn Battûta, Ürgenç’te bir kadı (sadr) ve iki naibi ile karşılaşmıştı. Özbek Han ve Kutlug Temür Ehl-i Sünnet olduğu için halkın içerisinde mevcut Mutezile mensupları kendilerini açık etmiyorlardı. Kutlug Temür’ün hocası Mevlâna Şemseddin Sencerî’dir. Kadı-ül-kudat Ebu’ul Hafs Ömer, Kutlug Temür’ün bacanağıdır. Ebu’ul Hafs Ömer’in

²⁴⁵ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 518-520.

²⁴⁶ Bkz.: İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, s. 117.

evinin dekorasyonu, zenginliği ve nüfuzu, Battûta'nın dikkatini çekmiştir. İpek kumaşların yoğun kullanımı dikkat çekmektedir.²⁴⁷

İbn Battûta, Harezm'den ayrılırken epeyce mal yığmıştı. Yolculuğuna on sekiz gün süren Buhara yoluyla devam etti. Küçük bir şehir haline gelen Harezm'in eski merkezi Kat'a dört günde vardı. Burada Hiveli Mahmud tarafından karşılandı. Kat'ın etrafındaki gölet buz tuttuğu için çocuklar üzerinde kayak yaparak oynamaktaydı. Kat'ın ismini anmadığı emiri tarafından ona ziyafet verildi. Sepaye yolu üzerinden buradan ayrıldı. Altı gün sonra Buhara'ya bir gün uzaklıktaki Vab Kent'e vardı.²⁴⁸

Battûta'nın anlatısında Deşt-i Kıpçak'taki Özbek Han'ın devlet ve protokol adabı ile Kutlug Temür idaresindeki Harezm arasındaki fark dikkat çekicidir. Harezm, klasik Türk-İslam şehir ve toplum yapısını yansıtırken, Deşt-i Kıpçak'ta bozkır kültürünün icaplarına göre bir örgütlenme hüküm sürmekteydi. Harezm'in, ticaret yolları üzerinde bir kavşak, Arap coğrafyacılarının tabiriyle bir liman olması, ticari ve stratejik potansiyeli temelinde her devirde yeniden canlanmasını sağlamıştır. Kât'taki gerileme bölgenin Horasan kısmının yani Köhne Ürgenç'in yükselişi ile olmuştur. Bunun sonucunda Köhne Ürgenç, Cengizliler devrinde Deşt-i Kıpçak'ın bir uzantısı haline gelmiştir.²⁴⁹

²⁴⁷ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 521.

²⁴⁸ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 526-527. Eski Türklerde kayak sporunun tekamülü için Bkz. A. Zekî Velîdî Togan, "Eski Türklerde Kayakçılık", *Askerî Mecmua*, sy. 115, İstanbul 1939.

²⁴⁹ Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *Tarih Dergisi*, sayı 25, 1971, s.181.

3. BÖLÜM: TİMURLULAR DEVRİ ve XVI. ASIRDA HAREZM

3.1 Emir Timur ve Halefleri Döneminde Harezm

Emir Timur, Çağatay Ulusu'nu ihya etmek şiarıyla Maverâünnehr'de hâkim olduktan sonra Harezm'e yöneldi. Harezm'de Kat ve Hive beş yıldır Kongrat boyundan Nankuday oğlu Hüseyin Sufi'nin idaresindeydi. Emir Timur burası üzerinde Çağatay Ulusu'nun hak iddiacısı olarak ortaya çıktığında Hüseyin Sofî kılıç hakkı iddiasındaydı. Mevlâna Celaleddin Harezm'e elçi olarak gönderildi Kurgan hisarında alıkonuldu. Yezdî'ye göre ondan önce gönderilen Elfe Tavaçı da aynı şekilde muamele görmüştü.²⁵⁰

Emir Timur Sıçan Yılında ordunun hazırlıklarını tamamladı (1372). Harezm üzerine yürüdüğünde Tağ-ı Adağ²⁵¹ ve Sepaye mevkilerinde düşmanın karavullarını mağlup etti. Kât Hisarı'nda Hüseyin Sofi'nin şahnesi Bayram Hoca Yasavul ve yardımcısı Müeyyed Kadı bulunmaktaydı. Kat Hisarı'nın etrafı muhasarada Timur'un askerlerini tereddütte düşürecek bir hendekle çevrilmişti. Kat ele geçirilip yağmalandı.

Kat düştükten sonra Harezm tarafına sonra geçildi. Kerulen Nehri (Yezdî: Gurlan)²⁵² kıyısında muharebeler yapıldı. Hüseyin Sofi kaleye kapandı. Taşra yağma ve tahrip edildi. Kaleden huruç eden Hüseyin Sofi, Kavun Suyu (Ab-ı Kavun /Cû-yi Kavun) boylarında Emir Timur'un kuvvetleriyle muharebe edip kaleye kapanmaya mecbur kaldı. Yezdî'ye göre onu Huttelanlı Keyhüsrev kışkırtmıştır.²⁵³ Kısa süre sonra

²⁵⁰ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.104.

²⁵¹ Şâmî Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s.89

²⁵² Gürledi mevkii olmalıdır.

²⁵³ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.106.

Hüseyin Sofi öldü. Yerine kardeşi Yusuf Sofi geçti. Harezm kanal sistemleri ve Amuderya kollarının vahanın korunmasında gelen saldırılara karşı sağladığı avantajlar savaş muharebe sahnelerinden açıkça görülmektedir.

Yusuf Sufi bu süreçte olayların dışında kalmıştı. Kardeşi Ak Sufi'nin kızı ya da Şamî'ye göre baldızı olan Hanzâde Süyünçbike ile Mirza Cihangir'in everilmesiyle sıhriyet ve geçici olarak barış sağlandı. Yezdî'ye göre Yusuf Sufi Keyhüsrev'in öldürülmesinden sonra Harezm'e iltica eden yakınları tarafından kışkırtılmıştır. Yusuf Sufi, Kât'ı yağmalayarak ahalini muhtelif yerlere sürgün etti. Emir Timur'un Harezm'e Ud Yılı (1373) seferiyle sonuçlanan bu hadise yukarıda bahsedilen evlilik münasebetiyle sulh yoluyla halledildi. Emir Timur'un gönderdiği gelin alayı için Yusuf Sufi tarafından Harezm yani Ürgenç'te kutlama ve ziyafetler düzenlendi (Bars Yılı:1374). Harezm'de düzenlenen düğünün ardından Hanzâde çeyizi ile Semerkant'tan gelen alay tarafından Kat'ta karşılandı. Kutlamalar Semerkant'ta devam etti.²⁵⁴

Emir Timur, Harezm'e III. Seferini 1376 Yılı'nda yaptı. Bu sefer sırasında Sepaye'de konakladı. Kat'ı geçip Has'a geldiğinde Cete üzerine sevk ettiği komutanlarının Semerkant'a saldırdığını öğrendi. Bunun üzerine sefer yarıda kesildi.²⁵⁵

Urus Han'ın ölümünden sonra birçok başarısız denemeden sonra Emir Timur'un desteklediği Toktamış Han, Timur Melik'i mağlup ederek Cuci Ulusunun başına geçmişti (1377). Harezm'deki Yusuf Sufi Urus Han ile Emir Timur mücadelesi sırasında Buhara'yı yağmaladı. Emir Timur tarafından Harezm'e elçi olarak gönderilen

²⁵⁴ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.108 ve Şâmî Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s.82.

²⁵⁵ Şerafüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.113.

Celaveti tutuklandığı gibi serbest bırakılması için gönderilen elçi de tutuklandı. Yusuf Sufi'nin adamlarından Toy Buga, Buhara civarındaki Türklerin develerini yağmaladı.

IV. Harezm Seferi 1379'da gerçekleştirildi. Emir Timur Eski Ögüz'den geçerek ihtiyat amaçlı bir hisar kurdurdu. Harezm Kalesi'ni muhasara edip etrafı yağmalattı. Bu sırada nekkare ve davullar çaldırarak etrafta psikolojik bir savaşta sürdürülmekteydi. Yusuf Sufi, Emir Timur'u karşılıklı teke tek vuruşmaya davet ettiği halde, daveti kabul bulunca kendisi iştirak etmedi. Muhasara sırasında Tirmiz'den getirilen mükellef bir kavun Emir Timur tarafından Yusuf Sufi'ye ikram olarak altın bir tabakta gönderildi. Yusuf Sufi kavunu hendeğe attırıp, tabağı da muhafızına verdi. Kuşatma on altı gün sürdü, Yusuf Sufi'nin hisarı mancınıklarla tahrip edildi. Yusuf Sufi'nin ölümünün akabinde kale ele geçirildi. Şehir yerle bir edilip, alim, hafız ve sanatkârlar Keş'e götürüldü.²⁵⁶ Yezdi'nin sonraki başlığı Keş'te Aksaray'ın inşası ile ilgilidir.²⁵⁷

Emir Timur'un V. Harezm Seferi (1388), Toktamış Han ile aralarının bozulması üzerine yapılmıştır. Karargâhı Eğriyar'da kuruldu. Harezm'de bulunan İlığmış Oğlan ile Süleyman Sufi, Emir Timur'un öncü birliklerinin önünden Harezm'den kaçtı. Harezm tamamen tahrip edilip Harezm halkı Semerkant'a tehcir edildi.

Harezm'in tekrar iskân edilmesi Deşt-i Kıpçak Seferi sonrasında Hanke Kavçın'ın oğlu Musike'nin imarına memur edilmesiyle yapıldı. Harezm Kalesi inşa edildi.²⁵⁸

²⁵⁶ Şerafüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.121-123.

²⁵⁷ Şerafüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 124.

²⁵⁸ Şerafüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.168.

Emir Timur kuvvetlerinin Harezmi'den kağan düşmanı takibi sırasında, Yezdi'de Bağdadedek Suyu ve Cedris Çayı gibi hidronimler geçmektedir.

Harezmi Seferleri başlangıçta Kat ve Hive gibi Çağatay mirası sayılan topraklarda iddia mahiyeti taşımaktaydı. Sonraları Cuci Ulusu'na ait Ürgenç üzerinde hakimiyet ve tedip seferleri şekline bürünmüştür.

3.1.1 Emir Timur'un Ölümü ve Şahruh'un İktidarında Harezmi

Emir Timur'un ölümü sonrası iktidar mücadeleleri sırasında Harezmi'de Altın Orda baskısı artmıştır. Şahruh'un Herat'ta tahta çıkmasından sonra Emir Musaka ve Namadak gibi bazı emirler Harezmi'den gelerek Şahruh'a itaat bildirmişlerdi.²⁵⁹ Emir Musaka daha sonra kendi başına Harezmi'e ordu sevk etme girişiminde bulunmuştur. Şahruh'un adamları tarafından yakalanıp Herat'a getirildi (1406).²⁶⁰ Semerkandî'de 1409'da Şahruh'un Maverâünnehr'de hakimiyetini sağlaması üzerine Harezmi idaresindeki Mirza Anka'nın elçisinin tebrike geldiği bildirilmektedir. Bu fasılda sayılan diğer kişiler Fulad Han, Edigü Bahadır ve Emir İbsi'dir. Emir Anka'nın Cuci Ulusu ve Deşt-i Kıpçak idarecileriyle birlikte sayılması Harezmi idaresinde Cuci Ulusu hiyerarşisindeki han ve emirlerin hakimiyetine saltanat mücadelesi halledilinceye kadar göz yumulduğuna delalet eder.²⁶¹

²⁵⁹ Abdürrezzâk Semerkandî, *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, c.II/I. Farsçadan çev. Asomidin O'rinboyev, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, NMIU Neşriyatı, Taşkent 2008, s. 87.

²⁶⁰ Semerkandî. *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, s. 105.

²⁶¹ Semerkandî. *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, s. 168.

Emir Timur'un ölümünden önce Harezmi idaresinde Emir Musaka bulunmaktaydı. Ankara Savaşı sonrasında Anadolu'dan götürülen Kara Tatarlar Halil Sultan idaresindeki Maverâünnehr'de isyan edip Harezmi'e yönelmiş Emir Musaka idaresindeki Harezmi'i tahrip etmişlerdi. Şadi Han'ın emir'ül-ümerası Emir Edigü Bahadır 1406 Yılı başlarında Harezmi'i ele geçirmek için harekete geçti, Emir Musaka Maverâünnehr tarafına kaçtı. Emir Edigü Bahadır, Harezmi idaresini Emir Anka'ya tevdi ettikten sonra Deşt-i Kıpçak'a döndü.

Mirza Halil Sultan'ın ordusundan kaçan Iraklı bir grup, Mazenderan'da Şahruh'un ordusundan Harezmi'e kaçan Tagay Timur Han oğlu Lokman Padişah oğlu Pir Padişah'ı Harezmi'de hükümdar ilan ettiler (22 Mart 1406). Mirza Halil Sultan'dan aldıkları altınları da Harezmi halkına saçıda bulunup Mazenderan' üzerine yürüdüler.

Şadi Han'ın vefatına kadar (1409) Emir Anka'nın Harezmi idaresi sürdü. Şadi Han'ın yerine Fulad Han tahta geçince Emir Edigü'nün nüfuzu önceki han zamanındaki kavle uygun olarak devam etti. Emir Edigü Harezmi idaresine Bagalca'yı tayin etti.

Fulad Han'ın ölümünden (1410) sonra Temür Kutlug Han oğlu Temür Han, Emir İdügü'ye karşı harekete geçti. Temür Han'ın ordusu karşısında mağlup olan Edigü Harezmi'e gelip ordusunu tekrar topladı. Buradan hareketle ulusu içerisindeki mücadeleye tekrar katıldı. Harezmi'e on günlük mesafedeki Som mevkiinde Temür Han tarafından Acak Bahadır ve Gazan kuvvetleriyle savaşı sırasında Bagalca öldürüldü. Emir Edigü ise Harezmi kaçmaya mecbur bırakıldı (Nisan-Mayıs 1411). Temür Han'ın komutanları Dakana ve Gazan Emir Edigü'nün peşinden Harezmi'e gelerek altı ay kuşattılar.

Kuşatma sırasında Toktamış Han'ın oğlu Celaledin Sultan, Temür Han'ı mağlup edip ordugahını yağmalamıştı. Harezm üzerine hareket ederek yin hanın kendisi olduğunu ve kuşatmayı sürdürmeleri emretti. Celaledin Sultan, Emir İdügü'nün yakalanmasını, oğlu Sultan Mahmut'un ve Emir Edigü ile evli olan kız kardeşinin kendisine gönderilmesini, kendi adına para bastırılıp, hutbe okutmasını talep ediyordu. Kuşatmayı sürdüren Emir Gazan, Celaledin Sultan'ın kız kardeşiyle evliydi hakimiyetini tanımaya yatkındı. Dakana ise Temür Han'ın damadıydı ve haber hiç gelmemiş gibi davranıyordu.

Emir Gazan, Emir Dakana'yı işretle meşgul edip Harezm'e yönelen mağlup Temür Han'ı Can Hoca isimli bir adamı vasıtasıyla öldürttü. Harezm kuşatmasındaki emirlerin asaleti, Hızır Oğlan, Emir Dakana ve Emir Gazan şeklindeydi. Celaledin Sultan'ın emrini uygulayan damadı en kıdemlisi haline geldi. Edigü ile barış yapıp ziyafetler düzenlendikten sonra Celaledin Sultan'ın yanına gittiler.

Temür Han ümerasına mensup olduğu anlaşılan Kaçulay Bahadır, kendi birlikleriyle yukarıda bahsedilen emirlerden ayrı olarak ganimet amaçlı Harezm üzerine saldırı düzendi. Edigü tarafından mağlup edildi. Emir İdügü sözü edilen Kaçulay'ın adamlarından bin kadarını esir etmişti. Fakat bunların Harezm'deki esareti halkın sorumluluğuna bırakıldı. Esaretten kurtulurlarsa sorumlu olan kişi idam edileceğinden halk bu angarya karşısında zor duruma düşmüştü.²⁶²

²⁶² Semerkandî. *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, s. 231-236.

3.2 Harezmi'n Tekrar Timurlu İdaresine Geçmesi

Şahruh'un bölgeye Emir Aliku ve Emir İlyas Hoca idaresinde sevkettiği birlikler Harezmi yakınlarında Maverâünnehr tarafından beş bin kişilik bir kuvvetle gelen Emir Musaka kuvvetleriyle Harezmi yakınlarında birleşerek şehre yürüdü (1412). Timurlular bölgeye kuvvetlerini sevkettiklerin Harezmi hâkimi Emir Edigü'nün oğlu Mübarekşah'dı. Divan emiri ve sadr kadı ise Bekicak idi. Harezmi'e Timurlu kuvvetlerinin harekât haberi ulaştığın ayan arasında, barış yapmak, şehri terk etmek ve direnmek olmak üzere üç fikir yükseldi. Emir Aliku'nun teskin çabaları sonucunda barış yanlıları pişkeşler sundular. Çoğunluk bu yönde eğilim göstermekteydi. Fakat Emir Seyyid Ali ve Emir İlyas Hoca'nın adamlarının bazı kişileri öldürmesi ve esirler alması üzerine, hava savaş tarafları lehine değişti. Halk mukavemet gösterdi. Başlangıçta barış konuşulduğu için Timurlu kuvvetleri Harezmi'de dağılmışlardı. Halk mukavemet gösterince, gece davullar çalınarak Emir Edigü ve Cengiz Oğlan'ın Harezmi'e geldiği şayiası yayıldı. Harezmi'deki Timurlu emirleri kaçarken takip eden Harezmliler tarafından ağırlıkları yağmalandı.

Şahruh bu olay üzerine Emir Seyyid Ali Tarhan ve Emir Şahmelik'e Harezmi yürüme emri verdi. Maverâünnehir ordusu da onlara katılacaktı. Semerkandî, Şahruh'un halkın tepkisini çeken emirlerin azarlandığını, savaş yanlısı olanlar hariç halkın korunmasını emrettiğini bildirmektedir. Şahruh kuvvetleri Harezmi'e yaklaştıklarında daha önce Timurlu taraftarı olup peşkeşler sunan kanadın Edigü oğlu Mübarekşah tarafından cezalandırılması, onlardan para ve mal toplaması halkın Şahruh tarafına meyletmesine neden olmuştu. Şahruh'un daha önce Harezmi'de halka sıkıntı verenlerin kulak ve burunlarını kesilerek cezalandırıldığı da bilinmekteydi. Mübarekşah babası Emir Edigü'nün yanına kaçmıştı. Seyyid, ulema ve ileri gelenler şehri peşkeşlerle Timurlu emirlerine teslim ettiler. Timurlu kuvvetleri Horasan ve Maverâünnehr'e

dönerken Emir Şahmelik Harezmi'de düzeni tahsis etmek için bir süre Harezmi'de kaldı (1413). Herat'a vardığında Şahruh tarafından taltif edilen Şahmelik ölünceye kadar kendisine suyuşgal olarak tevcih edilen Harezmi'in yönetiminde kaldı (21 Ocak 1426).²⁶³ Özbek vilayetleri ve Deşt-i Kıpçak'taki beyler üzerinde otorite kurmuştu. Harezmi'de huzur ve güven ortamını tahsis etmişti. Ölümü sonrası oğlu İbrahim Sultan babasının makamına getirildi.²⁶⁴

3.3 Anthony Jenkinson'un Buhara Yolculuğu ve Harezmi

XVI. Yüzyılın son çeyreğinde, Moskova Şirketi (Muskovy Company)'nin temsilcisi Anthony Jenkinson, İran ve Hindistan'a Rusya üzerinden ticari imkanları araştıran yolculuğunu gerçekleştirdi. Astrahan bir yıl önce (1557) nihai olarak Rusya tarafından ilhak edilmişti. Jenkinson burada yaşanan kıtlık, veba ve sürgünlere dair izlenimlerini aktarmaktadır. Buradan deniz yoluyla Hazar Denizi'nin kuzey sahilini takip ederek fırtınayla kıyıya sürülenince Mangışlak limanında karaya çıktı.²⁶⁵ İşlek bir liman olmadığı halk yabancılara alışkın olmadığından hoş karşılanmadı. Şehr-i Vezir'e (Sellyzure) 25 günlük yolculukta ihtiyaç duyulan develer için vali ve halkla temas kuruldu. Halkın Türkmenler vâlinin de onlar içindeki bir aksakal olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁶ Jenkinson, 3 Eylül 1558'de teknesini boşaltıp, presin ve halkın misafirperverliğine mazhar oldu. Yine de Türkmenler tarafından at, deve, yiyecek ve su

²⁶³Semerkindî. *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, s. 237-239.

²⁶⁴ Semerkindî. *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, s. 478.

²⁶⁵Anthony Jenkinson, "The voyage of M. Anthony Jenkinson, made from the citie of Mosco in Russia, to the citie of Boghar in Bactria, in the yere 1558.", *Early Voyages and Travels to Russia and Persia, by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*, c. I, ed. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, Hakluyt Society, Londra 1886, s.64

²⁶⁶ Kaynak: Vesselsky, *Hist. Notes on Khiva*, s. 112, dipnot.

temininde kazıklanmaktan kurtulamadı. Taşıma ücretleri Türkmenler tarafından belirlendi her deve yükü 400 pound kabul edildi.²⁶⁷ Yük başına üç Rusya kürkü, dört tahta tabak alınmaktaydı. Prens ve yöneticilere 9 parça ve iki kere 7 parça pişkeşte bulundu. Jenkinson, 14 Eylül 1558'de Mangışlak'tan 1000 develik bir kervanla ayrıldı. Beş günlük yolculuktan sonra fırtına yüzünden varamadığı Mangışlak'ın asıl limanını elinde bulunduran Timur Sultan'ın idaresindeki bölgeye vardı. Timur Sultan'ın askerleri dokuz parçayı tahsil ettiler. Kendileri adına da bazı mallar istediler. Jenkinson geçiş izni ve yağmadan güvenlik için Timur Sultan'ın huzuruna çıktı. Nezaketle karşılandı at ve kısarak sütünden oluşan bir sofraya kuruldu. Jenkinson, bunlar dışında tek içeceklerinin su olduğunu bildirmektedir. Ayrıca ekmek tüketmemeleri dikkatini çekmiştir. Timur Sultan'ın ondan aldığı mallar onbeş Rus Rublesi değerindeydi. Karşılığında Jenkinson'a 7 Rublelik bir ay ve bir mektup verdi. Jenkinson huzuruna çıkmasaydı mallarının yağmalanıp kendisinin ortadan kaldırılacağına dair bir emirden bahsetmektedir.²⁶⁸ Timur Sultan, içi halılarla döşenmiş keçe çadırda yaşamaktaydı. Jenkinson, onun yanında büyük metropolitan dediği ve saygı derecesini Avrupa'daki bir piskoposa denk tuttuğu, kadı yahut şeyhülislamdan bahsetmektedir. Timur Sultan ve kadı, Jenkinson'u ülkesinin kanunları, dini, yolculuğunun amaç ve niyeti hakkında sorgulamıştı. Ayrıntıya girmemektedir. Timur Sultan'dan izni kopardıktan sonra kervanına yetişip 20 günlük meşakkatli yolculuğuna devam etti. Yirmi gün boyunca hiçbir yerleşime rastlamadı. Yolda tuzlu ve acı su kuyularından başka su kaynağına rastlamadı. Kervandakiler zahireleri tükenince at ve develerini kesip yemek zorunda kalmıştı. Yolculuğun sonunda tatlı su kaynağına 3 Ekim 1558'de Hazar Denizi'nin bir körfezi sandığı Sarıkamış Gölü'nde rastladı. Burada Türkmen Kralı'nın adamları kervandan 25 kişi başına

²⁶⁷ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s.65

²⁶⁸ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s. 66

gümrük vergisi tahsil etti. Han ve kardeşleri için dokuz parça ve iki kere yedi parça pişkeşler alındı.²⁶⁹

“Geçmiş zamanlarda bu körfeze büyük nehir Oxus’un döküldüğünü kaydediniz; kaynakları İndia’daki Paraponisus dağlarındadır. Şimdi ise o kadar uzağa gelmemekte, fakat Ardocke denilen başka bir nehre düşmektedir; bu nehir kuzeye doğru akar, sonra yer altında yaklaşık 1000 mil kaybolur ve yeniden dışarı çıkarak Kithay gölüne dökülür.”

Jenkinson, Sarıkamış havzasında dinlendikten sonra 4 Ekim 1558’de ayrılarak Sellizur-Shayzure dediği Şehr-i Vezir’e vardı. Buranın hükümdarı Azim Can dediği Hacı Muhammed Han’dı.²⁷⁰ Ebülгази Bahadır Han, Akatay Han’ı altı oğlunda bahseder, bunlar sırasıyla; Hacı Muhammed, Mahmud, Pulad, Temür, Allahkulu, Süleyman’dır.²⁷¹ Timur Sultan’dan daha önce Mangışlak yolunda bahsetmiştir.

Hacı Muhammed Han, Jenkinson’u huzuruna çağırdı. Rus çarının mektubunu takdim etti. Dokuzluk hediyesini sunduktan sonra yıllık eti ve kısırak sütünden ibaret bir sofraya kuruldu. Jenkinson’dan memleketi ve kanunları, Rus Çarının hareketleri hakkında bilgi aldı. Bir tepenin üzerine kurulmuş olan Şehr-i Vezir, Han’ın ikametgahıydı. Han’ın sarayı topraktandı ve korunaklı değildi. Jenkinson, halkın fakir, ticaretin zayıf olduğunu söylemektedir. Şehr-i Vezir Kalesi’nin güneyindeki alçak arazinin bereketli olduğundan, çeşitli ve güzel meyve ziraatinden bahsetmektedir. Dynie (muhtemelen Dünya) dediği uzunca sulu kavunlarının ve etle birlikte sofralarda tüketilmesinden, Sarı

²⁶⁹ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s. 67

²⁷⁰ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s. 68.

²⁷¹ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 166.

renkli tatlı karpuzlarında da bahsetmektedir. Tahıl olarak dikkatini sapını şeker kamışına benzettiği süpürge darısı (metinde *Iegur*) çekmiştir.

Amuderya'dan açılan kanallarla nehrin suyunun büyük bölümünün kullanılmasını, nehrin eskiden olduğu gibi Hazar Denizi'ne dökülmesini engellediğini söylemektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Sarıkamış Gölü'nü Hazar Denizi'nin körfezi olarak görmesidir. Kısa zaman sonra ülkenin bu yoğun sulama faaliyetleri dolayısıyla çölleşeceği kehanetinde bulunmaktadır. Jenkinson ayın 14'ünde Şehr-i Vezir'den yola çıktı. Ayın 16'sında Ali Sultan'ın idaresindeki Ürgenç'e vardı. Burada kendileri, develeri ve atları için kelle vergisi ödediler. Jenkinson Ürgenç'te bir ay müddetince konakladı. Ali Sultan, Horasan seferinden dönmüştü. Safevilerle savaş halindeydiler. Ali Sultan, Jenkinson'un huzuruna gelmesini emretti.²⁷² Mektup, sorgusual ve güvenli geçiş için izinler şeklinde standart prosedür burada da gerçekleştirildi. Ürgenç'in üzeri kapalı bir sokağının Pazar olduğundan yani kapalı çarşısına dikkat çekmektedir. Bölgedeki iç mücadeleler yüzünden son yedi yılda 4 kere yağmalandığını, tüccarların dağıldığı ya da fakirleştiğini bildirmektedir. Ürgenç'te satılan mallar genellikle İran ya da Buhara mallarıydı, miktar olarak düşüktü, Jenkinson orada ticaret hacminin düşük olması nedeniyle dört yükten fazla mal satamadığını söylemektedir. Hacı Muhammed Han ve kardeşleri idaresindeki Ürgenç'ten Hazar'a kadarki topraklara, Türkmen Ülkesi denilmekteydi. Han'ın kardeşleri üzerindeki otoritesinin zayıftı hükmü kendi şehrinde geçmekteydi. Jenkinson, han ve sultanlar arasındaki rekabet ve çekememezliği ayrı annelerden doğmalarına bağlamaktadır. Harem sisteminden, Hristiyan ve putperest kökenli cariyelerden ve harem sisteminden bahsetmekte bunu ahlaksızlık olarak görmektedir. Hanedan arası mücadelelerde başarısız olan sultanların dağa çıkmasından, çöllerde, su başlarında takipçileriyle birlikte güç toplamaya

²⁷² Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s.69-70.

alışmalarını, kervanlara saldırmalarını, yani kısaca kazaklık olarak bilinen fenomeni tanımlamaktadır. Vezir ile Hazar arasındaki çöl-bozkır kuşağındaki konargöçer hayvancı yaşam tarzına değinmektedir. Burada şehirlerin ve düzenli yerleşimlerin yokluğu belgelemektedir. Konargöerlerde deve, at, koyun boldur. Şahinlerle yapılan yılkı avı Jenkinson’un dikkatini çekmiştir. Halkı süvari oluşu ve sürekli silahlı dolaşması (yay, ok, kılıç), okçuluktaki maharetleri, koyunların semizliğı, bölgenin faunasının çalılık ve çorak bozkırlardan oluşması, tarı yapmamaları, ekmek değil at eti tüketmeleri, Jenkinson’un izlenimlerindenir. Konargöerlerin para kullanmaması giyim başta olmak üzere diğer ticari faaliyetlerini hayvan takası ile gerçekleştirmektedirler.

Jenkinson, Mangışlak’tan Sarıkamış’a kadar olan daha önce geçtiğı 20 günlük yoldaki su kaynağının yokluğuna dikkat çekmektedir. “Bu ülkede ne nehir ne de su kaynakları vardır; ancak daha önce adı geçen körfeze varıncaya kadar (bizim yükleme yaptığımız yerden 20 günlük yol mesafededir). Orada bile suyu ancak kuyularda bulabilirsiniz; kuyuların suyu tuzludur ve biri diğerinden iki günlük, hatta daha fazla yol uzaklıktadır.” Bu da Uzboy’un bu sırada aktif olmadığını göstermektedir. Jenkinson, halkın bağdaş kurarak yerde yemek yemesini yadırgamaktadır. Aynı şekilde namaz kılarken yerde oturmalarını da yadırgamaktadır. Jenkinson 26 Kasım 1558’de Ürgenç’ten ayrıldı. Amuderya’nın Ardocke (Muhtemelen Artuk) dediğı büyük koluna geldi. Burada az bir miktar gümrük vergisi ödedi.²⁷³ Jenkinson 7 Aralık’ta Kat Kalesi’ne vardı. Burada Süleyman Sultan (metinde *Seramet Sultan*) hüküm sürmekteydi. Kervandaki Hristiyanları yağmalayacaktı, fakat Ürgenç hâkimi olan kardeşinden korktuğı için hediye almakla yetindi. Rusya’dan getirdiğı kırmızı kürklerden birini hediye olarak sundu. Memurlara da bazı küçük hediyeler verdi. Buradan hareket

²⁷³ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s.72-74.

ettikleri vakit, kampa sızmaya çalışan birkaç kişiden çevrede kazaklıkta olan bir hanzadenin kendilerine pusu kurduğu öğrenilince, Süleyman Sultan kervana 80 kişilik bir askeri koruma tahsis etti. Bunlar kervandan istedikleri miktarı koparamayınca geri döndüler. Jenkinson, kervanın yolda uğrayacağı saldırıda Süleyman Sultan'ında dahil olduğunu tahmin etmektedir. Jenkinson kervanda bulunan Türk bir hacının kemik falına bakışını ve kehanetinin doğru çıkmasına dair bir hadiseye yer vermektedir. “Bütün Kervanın durmasını istediler, dua edeceklerini ve yolculuğumuzda nasıl bir başarı elde edeceğimizi, yolda kötü bir toplulukla karşılaşp karşılaşmayacağımızı kehanet yoluyla haber vereceklerini söylediler.

Kervanın tamamı buna razı oldu; bunun üzerine birkaç koyun alıp kestiler. Bu koyunların kürek kemiklerini aldılar; önce onları haşladılar, sonra ateşte yaktılar. Ardından söz konusu koyunların kanını aldılar, bu kanı parçalanmış kemiklerin tozuyla karıştırdılar ve bu kanla bazı işaretler/karakterler yazdılar. Daha nice tören ve sözler kullandılar ve işte böylece kehanette bulunarak şu sonucu çıkardılar: Düşmanlar ve hırsızlarla karşılaşacağız, fakat (büyük sıkıntımız olsa da) onlara galip geleceğiz.

Ben ve arkadaşlarım bu büyüye hiçbir itibar etmedik, fakat bunun doğru olduğu ortaya çıktı.” Koruma için gelen askerlerin kervanı terk etmesinde durumu anlamış olmalıdırlar. Onlar ayrıldıktan üç saat sonra 15 Aralık'ta kervan kırk kişilik bir grubun saldırısına uğradı.²⁷⁴ Jenkinson ekibi saldırıyı kullandıkları arkebüzler sayesinde savuşturdular. Fakat karşı taraf kervanın su kaynağı ile arasında bulunuyordu. Kervanbaşı ile temas kurmaya yönelik girişimde bulundular. Yüklü bir haraç vererek kurtuldular. Jenkinson, 23 Aralık 1558'de Buhara'ya ulaştı.²⁷⁵

²⁷⁴ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s. 75-77.

²⁷⁵ Anthony Jenkinson, *Mosco–Boghar voyage*, s. 80-81.

SONUÇ

Harezmi adının kökenine ilişkin tartışmalar, literatürde temelde iki ana yaklaşım etrafında şekillenmiştir. Avesta merkezli ve sembolik yorumlara dayanan ilk yaklaşım, Burnouf ve onu izleyen araştırmacılar tarafından adın “besleyici, doyuran yer” anlamıyla açıklanmasına yönelmiş; ancak bu yorumlar XIX. yüzyılın ilerlemeci düşünce iklimi içinde yerleşik hayata geçişi idealize eden bir arka plan taşımıştır. Buna karşılık Lerch’in savunduğu coğrafi temelli açıklama, Harezmi’nin Amuderya’nın aşağı havzasındaki konumunu esas almakta ve hem nehrin akış yönü hem de Avesta’daki coğrafi sıralamayla daha tutarlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu nedenle sembolik ve mitolojik açıklamalara kıyasla, coğrafi-etimolojik yaklaşımın dilbilimsel ve tarihsel bakımdan daha ikna edici olduğu görülmektedir.

Harezmi bölgesindeki Neolitik dönem insan faaliyetleri, S. P. Tolstov’un çalışmalarıyla birlikte Kelteminar Kültürü çerçevesinde ele alınmıştır. Amu Derya’nın Sağ Yaka Harezmi’deki eski delta alanında, bir barkan çukuru ile takır tabakasının kesiştiği noktada 1939 yılında tespit edilen bu kültür, Canbas Kale yakınındaki Canbas 4 yerleşkesi üzerinden tanımlanmıştır. Merkezdeki ocağın gündelik kullanım izleri taşınmaması, törensel ya da sembolik bir işleve sahip olabileceğini düşündürmekle birlikte, bu durumun doğrudan İranî dinî geleneklerle ilişkilendirilmesi günümüz araştırmaları açısından temkinle ele alınmaktadır.

Buluntular, Kelteminar topluluklarının ağırlıklı olarak balıkçılığa dayalı, avcılıkla desteklenen bir geçim stratejisi izlediğini göstermektedir. Kültür tabakasında yoğun balık kemiklerine rastlanması ve turna ile yayın balığının öne çıkması, dönemin sulak çevresel koşullarını açıkça ortaya koymaktadır. Taş ve kemik alet endüstrisi, mikrolit bıçaklar, kazıyıcılar ve ok uçlarıyla Sibiry ve Ural Neolitiği ile benzerlikler sergilerken; çanak çömlek buluntuları biçim ve süsleme bakımından geniş bir çeşitlilik

sunmaktadır. Deniz kabuğu ve kemikten yapılmış süs eşyaları, bölgenin uzun mesafeli temas ağlarına dâhil olduğunu düşündürmektedir. Canbas 4, Kelteminar Kültürü'nün en iyi korunmuş yerleşkelerinden biri olmakla birlikte, sonraki araştırmalarla Kavat 7 gibi daha büyük yerleşkelerin ve kültürün Hazar–Aral havzasından Uzboy ve Kızılıkum'a uzanan geniş bir yayılım alanının varlığı da ortaya konmuştur. Balıkçılığın gerektirdiği organizasyonlarda ihtiyacından erken şeflik oluşumları son zamanlarda, James C. Scott gibi siyaset bilimci, antropologlar tarafından, Mezopotamya gibi daha komplike sulu tarım bölgelerinde devletin ortaya çıkışı bağlamında tartışılmaktadır. Orta Asya gibi sulu tarıma dayanan devletlere çok sayıda alternatif üretmiş, Bozkır imparatorluklarına ev sahipliği yapmış bölgelere yönelik çalışmalarda ise hâlâ yerleşik-göçebe karşıtlığı üzerine kurulmuş kısır teoriler üzerinden polemiklerle yetinilmektedir.

Tolstov'a göre Kelteminar kültürünü izleyen Tunç Çağı Tazabagyab kültürü, seramik özellikleri ve yerleşim biçimleri bakımından Andronovo ve Srubnaya kültürleriyle benzerlikler taşımakta ve step kökenli bir Tunç Çağı varyantı olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde avcı-balıkçı ekonomiden çobanlık ve sınırlı tarıma dayalı bir üretim biçimine geçildiği, dikdörtgen planlı konutlar ve ortak ocaklı yerleşimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Tolstov, Tazabagyab kültürünü MÖ II. binyıl ortasına tarihlendirerek bunu Harezm'in ilk tarımsal kolonizasyon çağı ve Birûnî'nin verdiği erken tarihsel anlatılarla ilişkilendirmiş, hatta Siyavuş efsanesini bu sürecin mitik bir yansıması olarak yorumlamıştır. Bununla birlikte, Aral çevresini Hint-İran etnogenezinin merkezlerinden biri olarak gören bu yaklaşım günümüzde temkinle karşılanmakta; Andronovo uzmanları Tazabagyab kültürünü doğrudan bir Andronovo uzantısı değil, yerel koşullara uyarlanmış bağımsız bir kültürel oluşum olarak değerlendirmektedir.

Harezmîlere dair en erken rivayetler ve isimlendirmeler, onların Eski Doğu İranî bir lehçe konuştuğunu gösteren dil izleriyle birlikte, Murgab–Tecen–Herirud havzasından Aral deltası yönüne gerçekleşmiş bir göç/sürgün ihtimalini gündeme getirir. Bu çerçevede Harezmîler hem Ahameniş kitabelerinde hem de Eski Yunanca kaynaklarda anılır; Herodotos’un “dağlarla çevrili ova” ve Akes/Araxes ırmağı üzerinden kurduğu anlatı ise, suyun geçitlere yerleştirilen bentlerle “kral” tarafından kontrol edilmesi temasını öne çıkararak erken bir “hidrolik iktidar” tasviri sunar. Tolstov bu Akes’i Yukarı Uzboy’la özdeşleştirmeye çalışsa da, dağlarla çevrili ova betimi, komşu kavimler listesi ve bölgenin kuzeye taşınması gereği gibi sorunlar bu eşleştirmeyi tartışmalı kılar. Bununla birlikte Herodotos’un aktardığı vergi düzeni ve Kserkses seferindeki birlik tasviri, Harezmîlerin Ahameniş idari sisteminde kısa süreli, kısmî bir konuma sahip olduğunu göstermektedir; erken dönemde “Harezm” ile ilişkilendirilen coğrafyanın da bugünkü tarihî Harezm sahasından ziyade Merv çöküntüsü–Kelif Uzboyu hattını çağrıştırdığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan Harezm, özellikle XX. yüzyıl başında Avesta’daki Airyanəm Vaējah (“Aryan yurdu”) tartışmalarının merkezine çekilmiş; Marquart gibi isimler “soğuk ülke” vurgusundan hareketle bu yurdu Chorasmia’ya yerleştirme eğilimi göstermiştir. Ancak Nöldeke’nin de işaret ettiği üzere, bu meselenin mitik coğrafya sınırları içinde değerlendirilmesi daha ihtiyatlıdır, dolayısıyla Airyanəm Vaējah’ı doğrudan Harezm’e bağlayan çizgi günümüzde sınırlı kabul görmektedir. Bu tartışma alanı, Herodotos’un Massagetler ve Araxes anlatılarıyla da kesişir: Amuderya ve çevresine yerleştirilen Massagetler üzerinden Kiros–Tomris anlatısı, bozkır dünyasının siyasal ve kültürel ufkunu verirken, aynı zamanda “çiğ balık” gibi etnografik klişelerin çeviri ve yakıştırma ihtimalini de düşündürür. Arkeolojik veriler (Kuyusay/Küzeli-gır, Sakar-çaga 3 vb.) bölgenin erken Saka döneminde hem doğu bozkırlarıyla hem de güneyde Margiana hattıyla temas hâlinde olduğunu; biyolojik antropoloji bulguları ise Andronovo tipi

unsur ile Orta Asya kökenli bileşenlerin erken Demir Çağı boyunca karıştığını göstermektedir. Böylece Harezmîler ve çevre halklara dair ilk rivayetler, yalnızca metinlerin değil, sulama coğrafyasının, bozkır hareketliliğinin ve çok katmanlı temas ağlarının birlikte okunmasını gerektiren bir çerçeve sunmaktadır.

Harezm'in Emevî hâkimiyetine girişi, Hz. Osman devrinde Ahnef b. Kays'ın seferleriyle kaynaklarda ilk kez görünür hâle gelmiş, ancak asıl ilhak süreci Selm b. Ziyad ve özellikle Kuteybe b. Müslim döneminde gerçekleşmiştir. Taberî ve İbn A'sem'in rivayetlerinde bu süreç, Harezm'de Cungan ile Hurrazad arasındaki iktidar mücadelesi üzerinden anlatılır; Cungan'ın Kuteybe ile gizlice anlaşarak Harezm'i teslim etmesi, Arapların sürpriz bir harekâtla şehirlere girmesine imkân vermiştir. Sonuçta şehirler haraç altına alınmış, geniş çaplı müsadereler ve esir alma uygulamalarıyla Harezm fiilen Emevî idaresine bağlanmıştır; anlatılardaki “meşru–gaspçı” karşıtlığının ise fetih söyleminin yerel siyaseti meşrulaştırma diliyle okunması gerektiği açıktır. Bunlar, Bahilî hamasi şiirlerinin düz yazıya aktarılmasıyla oluşturulmuş kompozisyonlardır.

VIII–IX. yüzyıl eşiğinde Oğuzlar, Harezm sahraları üzerinden İslâm kaynaklarının görüş alanına girer; Belâzurî'nin Abdullah b. Tâhir çizgisinden aktardığı anlatı, Abbâsî merkezinin Mâverâünnehir menşeli unsurlarla askerîleşmesi ve “Ğûziyye” ülkesine kadar uzanan akınlarla Türk dünyasının artık sınır ötesi bir “muhatap” haline gelişini gösterir. X. yüzyıl sonunda ise Harezm'in iç siyasal dengesi keskin biçimde değişir: Afrigoğulları 995'te Gürgenç merkezli Memûnîler tarafından tasfiye edilir; fakat bu yerel yükseliş 1017'de Gazneli Mahmud'un sert ilhakıyla kesintiye uğrar. Beyhakî'nin çerçevesi burada belirleyicidir: Harezm'i Horasan'a eklemlenmiş tali bir belde değil, “müstakil ve kendi kendine yeten” bir iktidar alanı olarak kurar; Memûnî sarayının Gazne ile akrabalık ve sembolik tâbiyet üzerinden yürüttüğü denge siyaseti, hutbe/sikke meselesinde iç muhalefetle kırılır; Ebu'l-Abbâs'ın

hal'i ve akabindeki tedip seferi, hem seçkinlerin tasfiyesi hem de hazineye el konulmasıyla sonuçlanır ve harezmsahlık Altuntaş'a tevdi edilerek yeni bir "vali-hanedan" dönemi başlamaktadır.

Altuntaş-oğulları safhası, Selçukluların sahneye çıkışıyla doğrudan kesişir: Harun'un Gazne'ye karşı özerkleşme eğilimleri, Ali Tegin ve Selçuklu çevreleriyle kurduğu ittifaklar ve Türkmenlerin Horasan'a inişi, Harezm'i yalnızca bir sınır vilayeti değil, yeni güçlerin "toplanma ve sevk" noktası haline getirir; Şahmelik baskını (1034), Harun'un öldürülmesi (1035) ve 1041'de Şahmelik'in Hezaresp sahrasında üstünlük kurup Harezm'e girişi, bu kırılmayı görünür kılar. Devamında Selçuklular, 1043'te müşterek harekâtla Harezm'i ele geçirerek Gazneli nüfuzunu geriletir; daha sonraki safhada ise Selçuklu merkezî düzen içinde Harezm, Arslan Argun gibi hanedan mensuplarına tevdi edilirken, Anuştegin çizgisi "saray hizmeti-idare yetkisi" güzergâhından yükselir ve nihayet Atsız'ın Sencer'e bağıllıkla başlayıp isyan/bağımsızlık arayışına evrilen siyaseti (1138 seferi, geri dönüş ve Karahıtay faktörü) Harezm'i yeniden bölgesel rekabetin merkezine taşır; böylece Memûnîlerin yerel iktidar hamlesinden Altuntaşlı ara rejime, oradan Selçuklu hegemonyası ve Anuşteginli yükselişine uzanan hat, Selçukluların ortaya çıkışını da besleyen Harezm menşeli bir "geçiş mekaniği" olarak okunur. Şahmelik ile girişilen mücadeleler ve Oğuzların ortak hafızası demek olan Oğuzname geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Harezm sınır bölgeleri ortak hafızanın mekânı olarak kayda değer bir yere sahiptir.

Yâkût el-Hamevî, Moğol istilasından hemen önce, 1219 yılında ziyaret ettiği Harezm'i Mu'cemü'l-Büldân'da son derece canlı ve ayrıntılı biçimde tasvir eder. Tuzlu ve bataklık karakterine rağmen kesintisiz imarla kaplı olan bölge, sık yerleşimli köyleri, pazarları ve kırsalda dahi görülen müstakil yapılarıyla Yâkût üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Onun gözlemleri, Tolstov'un arkeolojik verilerle ortaya koyduğu üzere, Amuderya'nın aşağı havzasında gelişmiş sulama sistemlerine dayanan yoğun bir

tarımsal üretimle örtüşmektedir. Tahıl, pamuk, sebze ve meyve çeşitliliği yüksek; dut ve söğüt gibi ağaçlar hem inşaat hem de ipekböcekçiliği için yaygındır. Yâkût, halkın kanaatkâr yaşam tarzını, sert kış koşullarını ve Ceyhun’un donarak kervan geçişine imkân veren doğasını ayrıntılarıyla aktarırken, Moğol istilasının hemen ardından bu mamur ülkenin kısa sürede harap edildiğini derin bir teessürle kaydetmektedir.

Yâkût’un anlatısı, yalnızca gözleme dayalı bir seyahat notu değil, aynı zamanda kendisinden önceki Arap coğrafya geleneğinin eleştirel bir muhasebesidir. Makdisî ve İbn Fadlan gibi müelliflerden yararlanmakla birlikte, aktardığı rivayetleri kendi gördükleriyle sınırlar; Harezmîlerin dili, fizyonomisi, yaşayışı ve çevrelerindeki Oğuz/Türkmen topluluklarla ilişkilerine dair özgün değerlendirmelerde bulunur. Bölgenin adının bir şehir değil, bütün bir coğrafyayı ifade ettiğini vurgulaması; başkentin doğu yakasından batı yakasına (Cürcaniyye/Gurganç) taşınmasını hidrografik nedenlerle açıklaması, Amuderya’nın kaynakları, kolları ve donma sürecine dair verdiği ayrıntılar, onu salt nakilci bir derleyiciden ayırır. Buna karşılık, Harezmîlerin kökeni ve etnik özelliklerine dair sunduğu etiyolojik hikâyeler ve soy anlatıları, klasik İslâm tarih yazımının tipik kalıplarını yansıtır. Bu yönüyle Yâkût, Moğol istilası öncesi Harezm’i hem maddi refahı hem de entelektüel mirasıyla belgeleyen son büyük tanıklardan biri olarak öne çıkmaktadır. Entelektüel mirasın mahiyeti tartışmaya açıktır.

Cengiz Han ile Harezmşah Alaaddin Muhammed arasındaki ilişkiler başlangıçta çatışmadan ziyade karşılıklı tanıma ve ticaret zemininde şekillenmiştir. Cuzcânî, Cuveynî, Nesevî ve Reşidüddin’in aktardıkları birlikte değerlendirildiğinde, Alaaddin Muhammed’in Moğol yükselişini dikkatle izlediği, tüccarlar ve elçiler aracılığıyla hem askerî durumu hem de niyetleri yoklamaya çalıştığı görülür. Cengiz Han ise kendisini “doğunun”, Harezmşah’ı “batının” hükümdarı olarak tanımlayarak ticaret yollarının güvenliğini esas alan bir denge dili kurmaya çalışmıştır. Otrar hadisesine kadar ticaretin bizzat Cengiz Han tarafından denetlenmesi, fiyat ve güzergâhların merkezî iradeyle

belirlenmesi, Moğol devlet aklının erken dönemde ulaştığı kontrol düzeyini gösterir. Buna karşılık Otrar Vakası, İnalçık meselesi ve elçilerin öldürülmesiyle birlikte siyasî kriz geri dönülmez bir safhaya girmiş, Alaaddin Muhammed hem iç dengeler hem de zayıf görünme endişesi nedeniyle uzlaşma imkânlarını fiilen ortadan kaldırmıştır. İlk sınır karşılaşmaları ve Irgız–Turgay sahasında yaşanan temaslar, Harezmşah’ın bundan sonra açık meydan savaşından kaçınarak savunmaya çekilmesinin de gerekçesini oluşturmuştur.

Ürgenç’in düşüşü, Harezmşah Devleti’nin çözülüşünün en çarpıcı aşamasıdır. Otrar ve Buhara’nın ardından Harezm’in çevreyle bağlantısı kopmuş, Alaaddin Muhammed’in sahadan çekilmesi ve Terken Hatun’un Ürgenç’i terk etmesi şehirdeki siyasî otorite boşluğunu derinleştirmiştir. Moğollar, iç çekişmeleri ve ihanetleri ustaca kullanarak savunmayı zayıflatmış; sahte mektuplar, diplomatik manevralar ve bilgi toplama faaliyetleriyle kuşatmayı kolaylaştırmıştır. Kuşatma sırasında şehir halkı direnmiş olsa da, sürekli takviye alan Moğol ordusu karşısında tutunmak mümkün olmamış, su yollarının kesilmesi ve yoğun saldırılar sonucunda Ürgenç düşmüştür. Şehrin alınmasından sonra erkek nüfusun imhası, kadın ve çocukların köleleştirilmesi, zanaatkârların ise özellikle ayrılarak Moğol merkezlerine sevk edilmesi, fetihlerin yalnızca askerî değil aynı zamanda iktisadî ve demografik bir yeniden düzenleme hedeflediğini açıkça ortaya koyar. Ürgenç’in tahribiyle birlikte Harezm, siyasî ve ekonomik merkez olma vasfını kaybetmiş; Moğol fütuhâtı bölgenin tarihsel seyrinde kalıcı bir kırılma yaratmıştır.

Cüveynî’nin aktardıklarına göre Moğol hâkimiyet düzeni, hanedan mensuplarının fethettikleri ve yurt edindikleri sahalardan belirlenmişti. Mengü Kağan’ın II. Kurultayı bağlamında Cuci ulusu, Saksın ve Bulgar bölgelerinden başlayarak Harezm’e, doğuda ise Kayalık’a kadar uzanan bir alanla tanımlanır; Amuderya’nın fiilî bir sınır olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Hanedan üyelerinin

ayrı yurtları, orduları ve kapı halkları bulunmakla birlikte, erken dönemde bu yapılar ortak bir sistem içinde birbirlerine siyasî ve iktisadî bakımdan bağlıydı. Harezm'in işgalinden sonra Cuci tarafından bölgeye baskak olarak tayin edilen Karahıtay kökenli Çin Temür, kısa sürede Moğol Horasan idaresinin kilit isimlerinden biri hâline gelmiş, Curmagun Noyan'ın İran seferi sırasında Horasan ve Mazenderan idaresiyle taltif edilmiştir. Onun ardından Körgüz ve Edgü Temür etrafında yaşanan yetki mücadeleleri, Batu'nun bölgedeki nüfuzunun sınırlandırılmak istendiğine işaret eder. Reşidüddin'in verdiği bilgiler, Çin Temür soyunun uzun süre Harezm'de etkin kaldığını ve İlhanlılar devrine kadar bölgesel idarede ağırlığını koruduğunu göstermektedir.

Pegolotti'nin *La Pratica della Mercatura*'sında Organci adıyla geçen Ürgenç ise, Moğol sonrası dönemde Harezm'in ticarî işlevinin sürekliliğini açık biçimde yansıtır. Pegolotti'nin verdiği güzergâhlar, Karadeniz'den Çin içlerine uzanan hat üzerinde Ürgenç'in bir ara merkez olarak ne denli kritik bir rol oynadığını ortaya koyar. Tana'dan başlayıp Gintarchan, Saray ve Saraycık üzerinden Organci'ye ulaşan yol, hem güvenlik hem de maliyet açısından tercih edilen ana ticaret hattıdır. Pegolotti, Ürgenç'te malların kolaylıkla elden çıkarıldığını, gümüş külçelerin burada temin edilerek doğuya doğru ticarete devam edildiğini özellikle vurgular. Buna karşılık Almalık, kâğıt para sisteminin ve temsili mübadele düzeninin merkezi olarak öne çıkar. Bu çerçevede Ürgenç, somut değerlerin değişim noktası; Almalık ve Çin içleri ise devlet kontrollü parasal sistemin hâkim olduğu alanlar olarak birbirini tamamlayan iki ayrı ticari dünyanın düğüm noktalarıdır.

Emir Timur, Maverâünnehr'de hâkimiyetini kurduktan sonra Harezm'i, Çağatay mirası üzerindeki hak iddiasının doğal bir uzantısı olarak hedef aldı. Kongrat kökenli Sûfiler idaresindeki Kat, Hive ve Ürgenç üzerine düzenlenen seferler başlangıçta siyasî meşruiyet ve tedip amacı taşıırken, süreç içinde Cuci Ulusu ile rekabetin bir parçası hâline geldi. Hüseyin ve Yusuf Sûfî dönemlerinde Harezm, hem askeri hem de hidrolik

savunma imkânları sayesinde uzun süre direnmiş; ancak Timur'un ardı ardına düzenlediği seferler neticesinde şehir ağır tahribata uğramış, nüfusu Semerkant ve Keş gibi merkezlere sürülmüş, ilmî ve sanatsal kadrolar Timurlu başkentlerine taşınmıştır. Toktamış ile ilişkilerin bozulması sonrası gerçekleştirilen son sefer, Harezm'in bütünüyle harap edilmesiyle sonuçlanmış; ardından bölge ancak Deşt-i Kıpçak seferleri sonrasında yeniden iskâna açılabilmiştir. Bu çerçevede Harezm seferleri, Timur siyasetinde önce miras iddiası, ardından ise bozkır dünyasına karşı bir kontrol ve cezalandırma aracı olarak şekillenmiştir.

Timur'un ölümünden sonra Harezm, Timurlular ile Altın Orda arasındaki nüfuz mücadelesinin başlıca sahnelerinden biri hâline geldi. Şahruh'un Herat'ta iktidarı sağlamlaştırma sürecinde Harezm, Edigü ve oğulları eliyle fiilen Cuci Ulusu hiyerarşisi içinde tutulmuş; bölge, hanedan mücadeleleri ve sık sık el değiştiren idareciler nedeniyle istikrarsız bir görünüm arz etmiştir. 1412–1413 yıllarında Şahruh'un gönderdiği Timurlu kuvvetlerin müdahalesiyle bu durum sona ermiş, Harezm barış yoluyla yeniden Timurlu hâkimiyetine girmiştir. Emir Şahmelik'in uzun süren idaresi, bölgede düzen ve güvenliğin tesis edilmesini sağlamış; Harezm, Timurlu devlet yapısı içinde yeniden merkezî otoriteye bağlanmıştır. Bu dönemden itibaren Harezm, bozkır siyaseti ile Horasan–Maveraünnehr ekseninde denge unsuru olarak Timurlu sistemine entegre edilmiştir.

Anthony Jenkinson'un XVI. yüzyıl ortalarında gerçekleştirdiği Buhara yolculuğu, Harezm ve çevresinin siyasî parçalanmışlığını, iktisadî zayıflığını ve konargöçer–yerleşik gerilimini açık biçimde yansıtır. Mangışlak'tan başlayarak Sarıkamış, Şehr-i Vezir ve Ürgenç üzerinden ilerleyen güzergâh, uzun mesafeler boyunca yerleşimsiz, susuz ve güvensiz bir coğrafya sunmakta; geçişler sistemli pişkeşler, gümrükler ve yerel yöneticilerle yapılan pazarlıklar üzerinden mümkün olmaktadır. Jenkinson'un gözlemleri, Uzboy'un artık faal olmadığını, Amuderya'nın

sularının yoğun sulama nedeniyle Hazar'a ulaşmadığını ve bunun ileride çölleşmeye yol açacağını düşündüğünü göstermektedir. Ürgenç, kapalı çarşısına rağmen son yıllarda uğradığı yağmalar nedeniyle ticari cazibesini büyük ölçüde yitirmiş, hanedan içi rekabet ve zayıf merkezî otorite kervan yollarını sürekli tehdit eder hâle gelmiştir. Buna karşılık, şehir ile Hazar arasındaki sahada konargöçer Türkmen dünyası hâkimdir: hayvancılığa dayalı, takas ekonomisiyle işleyen, sürekli silahlı ve kazaklık pratiğiyle iç içe bir yaşam tarzı söz konusudur. Jenkinson'un anlatısı, Harezm'i bu dönemde hem Avrasya ticaret yolları üzerinde vazgeçilmez bir geçiş alanı, hem de siyasal istikrarsızlık nedeniyle tüccarlar için yüksek risk taşıyan bir bölge olarak ortaya koymaktadır.

Tezimiz boyunca ele alınan veriler, Harezm'in yalnızca belirli hanedanların veya kısa süreli siyasî teşekküllerin hâkimiyet alanı olarak değil, uzun süreklilikler içinde şekillenen bir güç, geçiş ve kırılma coğrafyası olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. İslâmî dönem öncesinden itibaren başkentlerin yer değiştirmesi, Amuderya havzasının hidrografik dinamikleriyle doğrudan bağlantılı olmuş; Memunîler, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar ve Timurlular dönemlerinde Harezm, kimi zaman müstakil bir iktidar merkezi, kimi zaman ise daha geniş siyasî sistemlerin düğüm noktası hâline gelmiştir. Moğol fethi ve sonrasında tesis edilen idari düzen, Harezm'i Horasan ve Deşt-i Kıpçak arasında stratejik bir ara merkez konumuna taşırken, Timurlu ve Timurlular sonrası süreçte bölge, hanedan mücadeleleri ve dış müdahalelerle yıpranmıştır. XVI. yüzyıla gelindiğinde Jenkinson'un gözlemleri, bu uzun tarihsel sürecin bir sonucu olarak, Harezm'in ticari hatlar üzerindeki önemini koruduğunu, ancak siyasî parçalanmışlık, iç rekabet ve konargöçer–yerleşik gerilimi nedeniyle istikrarsız ve riskli bir alan hâline geldiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Harezm, değişen iktidar yapıları ve ekonomik ağlar içinde süreklilik ve kopuşların iç içe geçtiği, Türkistan tarihinin anlaşılması bakımından merkezi bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Agostini Domenico ve Thrope Samuel, Oxford University Press. New York 2020.

Alaaddin Ata Melik Cuveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Ankara 2013.

Alan, Hayrunnisa ve Kemaloğlu, İlyas, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Arrian The Nicomedian, *The Anabasis of Alexander*, çev. Edward James Chinnock, Hodder ve Stoughton, Londra 1884.

Arzhantseva, Irina , “The Khorezmian Expedition: Imperial Archaeology and Faustian Bargains in Soviet Central Asia”, *Public Archaeology*, 14:1, 2015, s. 5-26.

Arzhantseva Arkadevna Irina ve Härke Heinrich, “There Used to Be Water: Soviet Water Policies, Archaeologists, and Ethnographers in Central Asia”, *Environmental Humanities in Central Asia*, ed. Jeanne Féaux de la Croix ve Beatrice Penati, New York- London: Routledge, 2023, s. 31–54.

Aston, Emma, “Mixis and Nomos in Herodotus' Massagetai.” *The Classical Quarterly* 61, no. 2. Cambridge University Press Cambridge, 2011, s. 439–452.

Barthold, W, *An Historical Geography of Iran*, çev. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth, NJ: Princeton University Press, Princeton 1984.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, Ankara 1990.

Bartold, V. V., *Raboty po istoričeskoy geografii*, Vostočnaya Literatura (RAN), Moskova 2002.

Baumer, Christoph. *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, c. I, I.B. Tauris, London 2019, s. 204-207.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*. çev. Necati Lügal. Yay. haz. Hicabi Kırlangıç, TTK, Ankara 2019.

Bosworth, Clifford Edmund, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1996.

Bosworth, C. E., “Āl-e Afrīg,” *Encyclopædia Iranica*, c. I/7 (1985), ss. 743–745.

Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, ed. Denis Sinor – Nicola Di Cosmo, Brill, Leiden–Boston 2003.

Bretschneider, E., *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, c. II, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1888.

Burnouf, Eugène. *Commentaire sur le Yaçna, l'un des livres liturgiques des Parses*. Imprimerie Royale, 1833.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

d'Herbelot, Barthélemy, *Bibliothèque Orientale*, c.II, Van der Hooght, La Haye 1777.

Damgaard, Peter de Barros, vd. “The First Horse Herders and the Impact of Early Bronze Age Steppe Expansions into Asia.” *Science* 360, S. 6396, 2018.

Darmesteter, James, *The Zend-Avesta. Part II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis*, ed. F. Max Müller. Sacred Books of the East, c. XXIII., Clarendon Press, 1883.

Daryaee, Touraj. *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*, CA: Mazda Publishers, Costa Mesa 2002.

de Goeje, M. J., *Das alte Bett des Oxus (Amū-Daryā)*, E. J. Brill, Leiden 1875.

Doğan, Orhan ve Ava, Hadi, “Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII–XIX. Yüzyıllar)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIX, sy. II, 2022, s. 761–775.

Dunnell, Ruth W. “The Rise of Chinggis Khan and the United Empire, 1206–1260.” In *The Cambridge History of the Mongol Empire*, c. I, ed. Michal Biran ve Hodong Kim, Cambridge University Press, Cambridge: 2023, ss.19–46.

Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 2019.

Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Asâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Ebu’r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el- Birûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (El-Cemâhir fî Ma’rifeti’l-Cevâhir)*, çev. Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara 2017.

Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî Sem‘ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdürrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., Meclis-i Dâiretü’l-Ma‘ârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd 1382/1962.

Eduard Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*, Kaiserlich-Königliche Akademie der Wissenschaften, Wien 1873.

El-Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

el-Mukaddesî Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü’t-Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

en-Nesevî, Muhammed b. Ahmed. *Sîretü’s-Sultân Celâlüddîn Mengübürtî*. Neşreden: Hâfız Ahmed Hamdî. Dârü’l-Fikr el-Arabî-Matbaatü’l-İ‘timâd, Kahire: 1953.

eş-Şeyh el-İmam Şihâbüddîn Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bagdâdî, *Mu‘cemü’l-büldân*, c. II-III., Dâru İhyâi’t Tûrasi’l Arabî, Beyrut 1979.

Gnoli, Gherardo. “Avestan Geography.” In *Encyclopaedia Iranica*, c. III, fas. 1, ss. 44–47.

Gregory Abû’l Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l Farac Tarihi*, c. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

Gregory Abû’l Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1950.

Grigoriev, Stanislav. “Andronovo Problem: Studies of Cultural Genesis in the Eurasian Bronze Age.” *Open Archaeology* 7, 2021, ss. 3–36.

Hakenbeck Susanne E., “Cranial Modification and Identity in the Migration Period,” *American Journal of Physical Anthropology* 145, S. 3 ,2011, ss. 485–497.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

Herodotus, *The Histories*, Harper & Brothers, Publishers, New York 1859.

Herodotus, *The Histories*, çev. Walter Blanco, ed. Walter Blanco ve Jennifer T. Roberts. W. W. Norton & Company, New York 2013.

İbn A’sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Fütûh*, ed. Ali Şirî, Dar’ul-Advaa, Beyrut 1991.

İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, c. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbni Arapşah, *Acâibu’l-Makdur*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, çev: M. Beşir Eryarsoy, c. I, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, 'Âlemü'l-Kütüb Beyrut 1416/1996.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2020.

Jansen, Daniel Brauns, Thomas Rehren, ve Ernst Pernicka. “Lapis Lazuli Provenance by LA-ICP-MS.” *Journal of Archaeological Science* 109 , 2019.

Jenkinson, Anthony, *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio*, 1562 (bakır gravür), British Museum, Prints and Drawings, Envanter no: 1881,0611.273.

Kafalı, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, sayı 25, İstanbul 1971, s. 179–188.

Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485–617/1092–1229)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân, çev. not. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Kâtib Çelebi, *An Ottoman Cosmography: Translation of Cihānnümā*, haz. Gottfried Hagen, Robert Dankoff, çev. Ferenc Csirkés, John Curry, Gary Leiser, Brill, Leiden–Boston 2021.

Kıdırniyazov, Muhammed-Şarip, *Material'naya kul'tura gorodov Khorezma v XIII–XIV vv.*, Nukus 1989.

Lenz, R., *Unsere Kenntnisse über den früheren Lauf des Amu-Daria*, Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, c. XVI, St. Petersburg 1870.

Lerch, P. I. (Pavel Ivanoviç), *Khiva, oder Kharezm: seine historischen und geographischen Verhältnisse*. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1873.

Marquart, Josef. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historisch-topographischen Exkursen*. (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, c. III, No. 2.) Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1901.

Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Minhâc-ı Sîrâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. ve not. Mustafa Uyar. Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Minorsky, V., *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman; Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2019.

Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Muharrem Tan, Çağlayan Matbaası, İzmir 2006.

Muhammed bin Hâvendşâh Belhî ma'ruf be Mîrhond, *Ravzatu's-Safa*, c. IV-V-VI, İntişârât-i İlmî, Tehran, 1373.

Nöldeke, Theodor, "Marquart, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen von Dr. J. Marquart. Berlin, 1901 (358 S. in 4°). Abhandlungen der Königlichen

Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Bd. 3, Nr. 2.” Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 56 (1902): ss. 425–436.

Otakhuzhayev, A.M. , “Arabskoye Zavoyevaniye Khorezma I Utrata Gosudarstvennoy Nezavisimosti, *Khorezm v Istorii Gosudarstvennosti Uzbekistana*”, Uzbekiston faylasuflari milliy jamiyati, Taşkent 2013.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular*, c. I., İSAM Yayınları, İstanbul 2013.

Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.

Pegolotti, Balducci Francesco, “Notices of the Land Route to Cathay, etc. (circa 1330–1340)”, *Cathay and the Way Thither: Being a Collection of Medieval Notices of China*, haz. Henry Yule, gözden geç. Henri Cordier, c. III, 2. dizisi, No. XXXVII, Hakluyt Society, Londra 1914.

Rapoport, Yuri Aleksandrovich, vd, ‘Chorasmia’, *Encyclopaedia Iranica*, 2011, c.V, fas. 5, ss. 511-520.

Rashid al-Din Fazlullah, *Jami ‘u’t-Tawarikh (Compendium of Chronicles): A History of the Mongols*, çev. ve not. W. M. Thackston, Cambridge, MA: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1998–1999.

Reşîddudîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu’t-Tevârîh*, Neşr-i Elborz, Tehrân 1373.

Roller, Duane W, *The Geography of Ptolemy of Alexandria: An Analysis*, Routledge, London-New York 2024.

Rüdiger Schmitt, “Massagetae” *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2018, <http://www.iranicaonline.org/articles/massagetae> (accessed April 11, 2018).

Sachau, Eduard, *Zur Geschichte und Chronologie von Khwârizm*, Karl Gerold’s Sohn, Wien 1873.

- Semerkindî Abdürrezzâk, *Matlai Sa'dayn ve Mecmai Bahrayn*, c. II/I, Farsçadan çev. Asomidin O'rinboyev, Özbekistan NMIU Neşriyatı, Taşkent 2008.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdürrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., Meclis-i Dâiretü'l-Ma'ârif el-Osmaniyye, Haydarâbâd 1382/1962.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- Şâmî, Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.
- Steinkeller, Piotr, "On the Reading and Meaning of UR in Sumerian." *Journal of Cuneiform Studies*, c. XXXIII, 1981, ss. 31–46.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-rusul ve'l-mülûk* (diğer adıyla Târîhu'l-umem ve'l-mülûk), haz. M. J. de Goeje, c. I, E. J. Brill, Leiden 1879.
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, c.XX-U/W, haz. A. Leo Oppenheim vd., University of Chicago Press, Chicago 1956–2010.
- The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period from al-Kâmil fî'l-ta'rîkh. Part The Years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace*, çev. D.S. Richards, Routledge, New York, 2016.
- The Geography of Strabo*, c. V, çev. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge 1961.
- The History of al-Tabari*, çev. R. Stephen Humphreys, c. XV, State University of New York Press, Albany 1990.

Togan, A. Zekî Velîdî, “Eski Türklerde Kayakçılık”, *Askerî Mecmua*, sy. 115, İstanbul 1939.

Tolstov, S. P. *Drevniy Khorezm: Opyt istoriko-arkheologicheskogo issledovaniya*. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1948.

Tolstov, Sergey Pavloviç. *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1962.

Underhill, P. A. vd., (2014). *The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a*. *European Journal of Human Genetics*, 23(1), ss.124–131.

Yablonskiy, L. T., “K voprosu o kraniologii i etnogenezu naseleniya Severnoy Turkmenii (mogil'nik rannosakskogo vremeni Sakar-chaga 3).” (Kuzey Türkmenistan Nüfusunun Kraniolojisi ve Etnogenezine Dair (Erken Saka Dönemi Sakar-çağa 3 Kurganı)) *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR (MIA)*, S. 183, Nauka, Moskva, 1986, ss. 47–66.

Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven 1957.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I-V, Dâr İhyâ el-Turâs el-Arabî, Beyrut 1977.

Yezdî Şerafüddin Ali, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Yuvalı Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.

Veselovskiy, Nikolay İvanoviç, *Oçerk istoriko-geografiçeskih svedeniy o Hivinskom hanstve ot drevneyşih vremyon do nastoyaşçego*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1877.

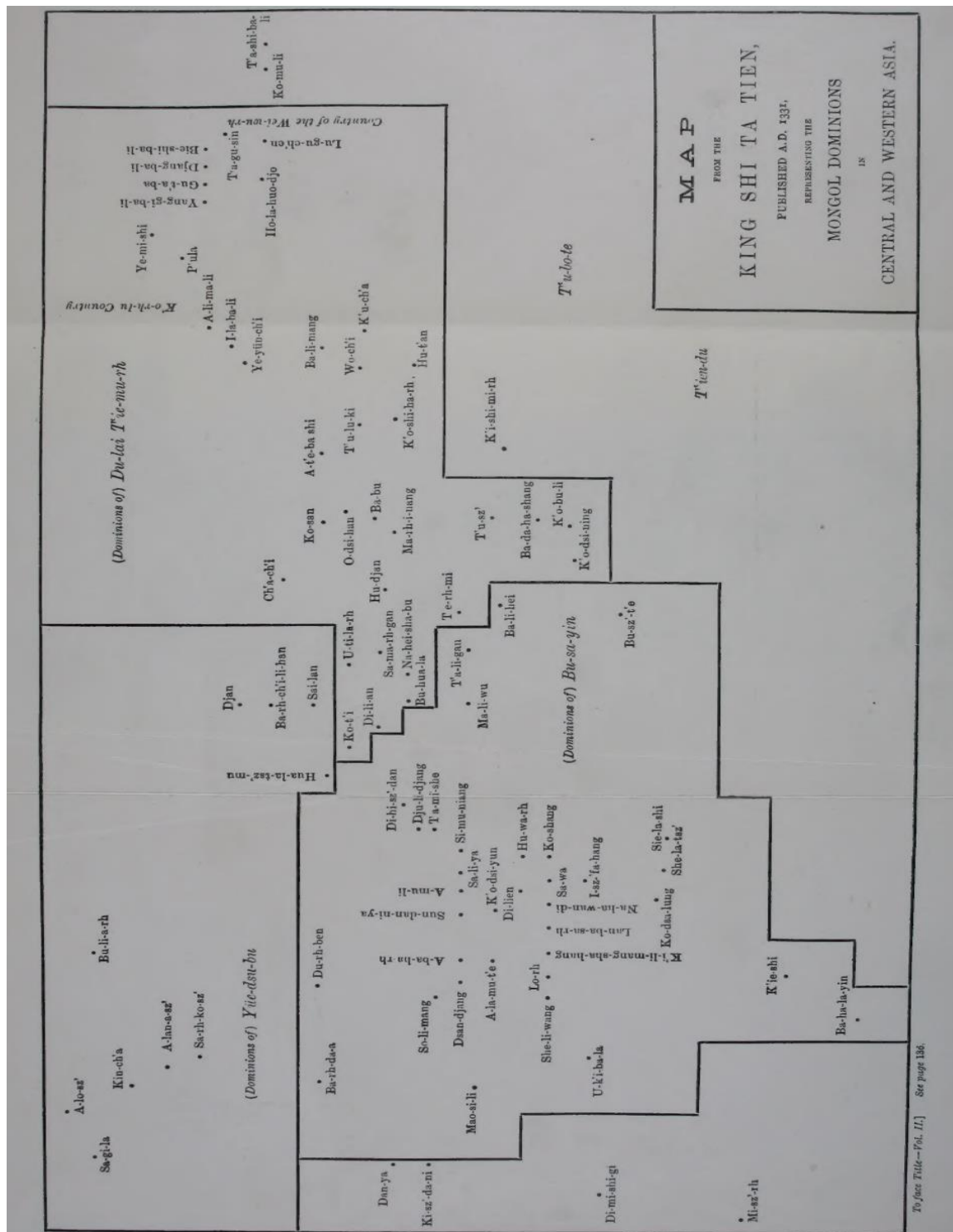
Vinogradov, A. V. *Neoliticheskie pamyatniki Khorezma*. *Materialy Khorezmskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii*, c. IX, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva 1968.

Zekeriya el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâr Sâdr, Beyrut 1960.

Zekeriyya bin Muhammed bin Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*,
Dar Sadr, Beyrut ts.

EKLER

Ek 1- 1331 Tarihli Yuan İdari Haritası (Bretschneider, E., *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, c. II, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1888.)

СХЕМА

ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ ЗЕМЕЛЬ ДРЕВНЕГО ОРОШЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ХОРЕЗМА

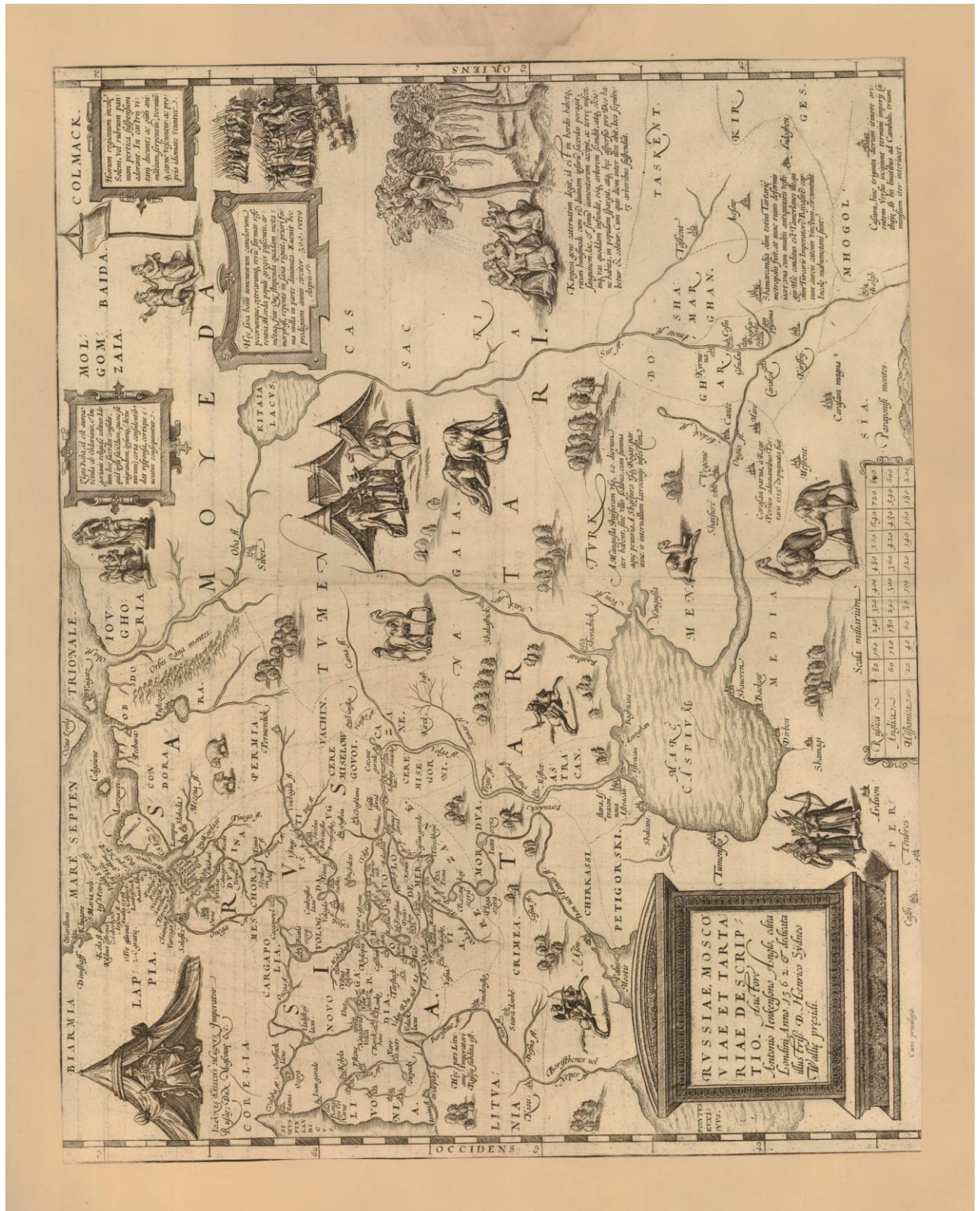
(КАРА-КАЛПАКСКАЯ АССР)
По данным Хорезмской экспедиции ИИМК АН СССР и УзФАН 1937-1940 гг.

Схема исторической динамики земель древнего орошения правобережного Хорезма (Кара-Калпакская АССР) по данным Хорезмской экспедиции ИИМК АН СССР и УзФАН 1937-1940 гг.

Легенда:

- Земли, запустевшие к III в. н.э.
- Земли, запустевшие к IV в. н.э.
- Земли, запустевшие к VII-VIII вв. н.э.
- Земли, орошаемые в настоящее время
- Пески
- Современные каналы
- Древние каналы
- Развалины античного времени (III в. до н.э. - III в. н.э.)
- Хушано-афреидские памятники (III-V вв. н.э.)
- Ранне-афреидские памятники (V-VI вв. н.э.)
- Поздне-афреидские памятники (VII-X вв. н.э.)
- Развалины X-XII вв.
- Места находок памятников: ① мюлиты, ② бронзового и ③ ранне-железного века

Ek 3- Rusya, Moskova (Moskofya) ve Tatar Ülkelerinin Tasviri (Anthony Jenkinson, *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio*, 1562 (bakır gravür), British Museum, Prints and Drawings, Envanter no: 1881,0611.273.)

Ek 4- Maverāünnehrin hâvî olduğu memleketlerin ve tevâb'î yerlerinin resmidir.
(Kâtib Çelebi, *An Ottoman Cosmography: Translation of Cihānnümā*, haz. Gottfried Hagen, Robert Dankoff, çev. Ferenc Csirkés, John Curry, Gary Leiser, Brill, Leiden–Boston 2021, s. 630.)

[illegible]

ÖZET

Harezmşahların idarî merkezi olan Harezm, 1220 yılında Moğollar tarafından işgal edildi. Harezm'in siyasî merkezi konumundaki Köhne Ürgenç, Cuci Ulusu'nun hâkimiyetine bırakılırken, güneydeki Kat ve Hive gibi kasabalar Çağatay Ulusu'nun idaresine geçti. Emir Timur'un seferlerine kadar, İlhanlılar ve Çağatay ulusunun küçük çaplı müdahaleleri dışında, bölge yaklaşık bir buçuk asra yakın bir süre Altın Orda hâkimiyetinde kaldı (1221–1370). Harezm, Altın Orda'nın en önemli tarım ve ticaret merkezlerinden biri olmasının yanı sıra, Çin'e yönelen tüccar ve misyonerlerin güzergâhında bir terminal işlevi görmekteydi. Deşt-i Kıpçak'tan Hindistan ve İran'a ulaşan yollar üzerinde önemli bir kavşak noktasıydı. Harezm, Altın Orda sahasının nüfuzlu emirlerinden Kutluk Timur ile Timurlular döneminde Şahruh'un önde gelen emirlerinden Şah-Melik gibi kişilere emanet edilmiştir. Bu durum, Harezm yöneticilerinin ulus hiyerarşisi içerisindeki konumlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Toktamış Han'ın Mangışlak üzerinden Mâverâünnehir'e yönelik saldırılarında Harezm'i bir merkez olarak kullanması üzerine, bölge Emir Timur tarafından tahrip edildi. Ardından Harezm'de, Ebulhayr Han ve Şibanî Muhammed Han'a bağlı Özbek unsurlarının nüfuz ettiği yeni yerleşimler ortaya çıktı. Şibanî Muhammed Han, Kazaklara karşı yürüttüğü askerî harekâtlarda Harezm'i ileri bir karakol ve ticareti denetleyen bir gümrük noktası olarak kullandı. Onun ölümünün ardından bölge kısa bir süre Safevîler tarafından atanan valilerce idare edildi.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Yadigâr Han soyunun yönetimine geçen Harezm'de ekonomik ve kültürel yaşamda belirgin bir çöküş yaşandığı gözlenmektedir. Bölgenin içine düştüğü bu durum, İngiliz tüccar Anthony Jenkinson, Osmanlı seyyahı Defterdar Seyfi Çelebi ve kendi dönemine dair bir tarih yazdıracak kimse bulamadığından yakınan Ebulgazi Bahadır Han gibi farklı tanıklar tarafından açıkça ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harezm, Orta Asya, Batı Türkistan, Amuderya, Aral

ABSTRACT

The administrative center of the Khwarazmshahs, Khwarazm, was conquered by the Mongols in 1220. The political capital, Köhne Ürgench, was placed under the authority of the Jochid Ulus, while the southern towns such as Kat and Khiva came under the rule of the Chaghatay Ulus. Until the campaigns of Amir Timur, and apart from minor interventions by the Ilkhanids and the Chaghatayids, the region remained under the dominion of the Golden Horde for nearly a century and a half (1221–1370). During this period, Khwarazm functioned not only as one of the most important agricultural and commercial centers of the Golden Horde, but also as a major terminal on the routes used by merchants and missionaries traveling toward China. It constituted a key crossroads on the networks linking the Dasht-i Qipchaq to India and Iran.

Khwarazm was at times entrusted to influential figures of the Golden Horde such as Qutluq Timur, as well as to prominent amirs of Shahrukh's administration—among them Shah Malik—during the Timurid period. This arrangement is significant in illustrating the position occupied by Khwarazm's governors within the broader imperial hierarchy. When Tokhtamish Khan used Khwarazm as a base for his incursions into Transoxiana via Mangyshlaq, the region was devastated by Amir Timur in retaliation. In the aftermath, new settlements emerged in Khwarazm under the influence of Uzbek groups affiliated with Abu'l-Khayr Khan and Shaybani Muhammad Khan. Shaybani Khan employed Khwarazm as an advanced military outpost and a customs station overseeing regional trade during his campaigns against the Kazakhs. Following his death, the region was governed for a short period by officials appointed by the Safavids.

In the first quarter of the sixteenth century, Khwarazm came under the rule of the Yadigarid lineage, during which a marked decline in economic and cultural life became evident. This deteriorating state of affairs was clearly observed by various contemporaries, including the English merchant Anthony Jenkinson, the Ottoman traveler Defterdar Seyfi Çelebi, and Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, who lamented that he could not even find a scribe to compose the history of his era.

Keywords: Khwarazm, Central Asia, Western Turkestan, Amu Darya, Aral